

БІБЛІОТЕКА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Рк Ш 12-4к
Ф-83

ІВАН ФРАНКО

**БОРИСЛАВСЬКІ
ОПОВІДАННЯ**

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Б-У КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ +

Шифр Рк Шб(2-4к) Ф83 Инв. № 1752

Автор Франко, Іван.

Назва Бориславські мові-
данія.

- Місце, рік видання К.: Х., 1935.

Кіл-ть стор. 249, [3] с.; портр.

-||- окр. листів _____

-||- ілюстрацій _____

-||- карт _____

-||- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 28. XII 2007,
Моль -

ДЕРЖ
ЛІТ
ЗР
ВІДАВ

БІБЛІОТЕКА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

П

ІВАН ФРАНКО

БОРИСЛАВСЬКІ
ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Київ 1935 Харків

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі українського дру-
ку“, „Картковому репертуарі“ та інших
показниках Української книжкової
палати.

Редактор *Е. Кулик*
Техкер *С. Білокін*
Коректор *Б. Любаровська*

І. ПРИ КОРБІ

Угу, що то такого? Тілький час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Усе лише корбою крути, глину тягай або вітер в яму млинкуй! Та й що мені за заплата за таке діло! Вісім шісток¹ денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби, — панові аві дуду!

А вно² он Матвій у ямі робить, — у штольні... Ну, правда, — каже, — сопух³ там, задуха, таке... Ба, бабин сивок! А скільки він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що мені хибує? Боятися не бою, хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень⁴ витримаю. А не мож буде, біс бери, то й вилізу. А стрібувати⁵ все треба. Бо й що ж би то було? Вісім неділь до Борислава ходив, а в яму і раз не лазив!

О, лиш дивіть, як тота⁶ корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзається то туди, то сюди. А кібель⁷ глини заким витягнеш зі споду на п'ятдесят сажень

¹ Шістка — приблизно 8 копійок.

² Вно — воно.

³ Сопух — випари.

⁴ Чень — може.

⁵ Стрібувати — поспробувати.

⁶ Тота — оця.

⁷ Кібель — відро.

наверх, то аж тобі очі з голови лізуть! Крути та й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, гей би ти їх ножами повідсікав; ні, не пусти, — крути далі! Отже чорта з'іси, що буду крутити! Коби борзо¹ до завтра. Завтра неділя. Бігме, що наймуся до я.и, до штольні! Та що, хіба до віку робити тут за таку капанину² нужденну?

А те, що там собі Федорова Марина поплаче, як дізнається, — угу — мара бери! Що мене те обходить? Додому й так грошей треба, та й тут чоловік якимсь потребує жити в кумпанії, — а за тих вісім шістаків який біс видихає.

Ну, богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук не чую! Такий собака, Іван, тяжкий. Христос би його побив. І то, заким біду з ями витягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже послідній раз я того колодюка³ тяг!

А во⁴. Паньство собі тепер проходжується. Біс би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбирались та й похаджують собі помежи ямами, дивляться, як мир християнський мучиться та мордує, на них роблячи!

Ех, правдо, правдо, де ти на світочку діваєшся? Чи ти випадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?..

II. ПО ЗГОДІ

— Здоров був, Матію!

Ага, Матій і не повернеться! Яка маночка⁵ горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шісток денно тіщить, то вже й пан! Те-те! П'ятнадцять, не п'ятнадцять, — дванадцять і я дістану!

¹ Коби борзо — коли б скоріше.

² Капанина (від слова „капати“) — дрібниця, мала ціна.

³ Колодюк — колодник, каторжник.

⁴ А во — а осьь.

⁵ Манок — багатство; маночка — багач, багатир.

Ге, ге! Пани то, псяюхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрафили чоловіка до нитки обібрати,— а він би й не постерігся! Ну, а моє ж нині яке? Хіба не те саме? Та що,— пропало,— згодився за дванадцять, стрібую за дванадцять робити. Лиш те мене лютить, що ось, цей головей, по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Але ж бо-о! Приходжу до пана. „Чого хочеш, Гриню?“ — „А нічо“¹ — кажу. „Ну, а чого ж ти прийшов?“ „Так і так“ — кажу — „хотів бим робити в ямі“. „Ну добре!“ — каже, — „роби“ — каже, — „в ямі“. — „А по чому дасте?“ — питаю. — „Ну, по тому, по чому й другим, по дванадцять шіток“. — „Ігій на вас“ — кажу я — по яких дванадцять? А одже ж по п'ятнадцять, виджу, роблять!“ — „Хто роблять? Де роблять?“ — питає пан. „А он Матій“ — кажу, — „мій краян, — кажу, — по п'ятнадцять бере“. — „Який Матій? Що за Матій?“ — питає пан. — „Ну, та Матій, — кажу, — із нашого села, он тут п'ята яма від вашої крайньої. Казав, по п'ятнадцять, каже, беру“. — „Я не знаю ніякого Матія“ — каже пан. — „Він, мабуть, брехав! Усі по дванадцять роблять, не по п'ятнадцять. Воно, мусить, Матій хвалився перед тобою“.

Ну, і дй же ж з ним, що хочеш! Як затявся, ані руш від дванадцяти шіток. Та що ж було робити? „Ну, — каже пан, — як не хочеш по дванадцять, то не йди! Я тебе не пру. Крути корбою; по вісім плачу!“

Крути корбою по вісім, або по дванадцять у яму лізь! Лишенько мое! А корбою мені страх як не хочеться крутити! За тих вісім неділь, що я нею крутив, то вже мені видиться, що мені день і ніч голова крутиться, і світ крутиться, і все. Та де ж бо, нічо, лиш крути та крути, обертай та обертай.

¹ Нічо — нічого.

Та що, — гадаю собі. — Робити треба, чи сюди, чи туди. Ось я й пристав і на дванадцять шісток. Най тебе тягар тяжкий укрие! Давися тими трьома шістками.

А він таки, — що то пан собака! — збрехав! Усі беруть по п'ятнадцять шісток. Одурих мене, нехрист, дур би йому голови ймився¹! А я аж з полудня розпитав. Тепер уже ніколи й другого місця шукати, — позамикаві канцелярії! Ну, але то останній і послідній раз ти так мене ймив².

ІІІ. ПО ХАПАТНІ

Чорт бери того брехуна! Отто мені дурника найшов! Ха! ха! ха!

„Не лізь, — каже, — Гриню, у яму, там задуха, не вилізеш живий“. А як же ти живий вилазиш? — питаю його. — Е, я що іншого! Я привик“, — каже Матій. — „Ну, а заким ти ще привик, то що?“ „Та що, — каже він до мене, — ти питай, не питай. будеш видіти! А ще крім того! Погди³, як тобі страшно буде самому під землею у такій глибині! Ех, то буде тобі, небоженьку, рідна бабуня привиджуватися!“

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Ніби то, — каже, — ось нікого нема над мене! Що я витримаю, то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! „А чи вмієш ти штольною копати? А чи вмієш ти платовці⁴ класти? А ти вмієш ти це? А чи вмієш ти те? Цураха⁵ на тебе! Як би я вже й світа ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив і комірку пересипав, — майстрив

¹ Дур би йому голови ймився — щоб він здурів!

² Ймив, ймити — взяв, взяти.

³ Погди — підожди.

⁴ Платовка — дерево, що ним обкладають яму, щоб земля не обвалилася.

⁵ Цураха на тебе — хай тобі грець.

не раз та й не десять! А воно гадає, погане, що вже крім нього ніхто більше нічого не втне!

Еге-ге! Та бо тут на правду дивні звичаї у тих ріпників¹! А дивіть, з якою парадю вони мене нині при-нимали між себе! Хто би гадав, що вони, чорти, таку комедію вміють строїти?.. Ха, ха, ха.

Як дізналися, що я вже в ямі роблю, так зараз мене обступили, що твоє гайвороння. „А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийняти! Гей, до Кирницького!“

Прийшли ми, — мусів я кликати п'ять кварт горівки для всієї кумпанії. Що було робити? Випили. „Ну, тепер, — кажуть, — треба тебе охрестити, небоже!“ — „Як охрестити?“ — питаю я. „Е, ти надто цікавий, по-сивієш, як усе пізнаєш! Давайте хустки, шмати якої!“ Подали. — „Сюди ходи!“ — каже Матій. Я підійшов, а він якоюсь шматою зав'язав мені очі. Фу, душно, ледве дихаю, та що вradiш? „Клякай на коліна!“ Я прикляк. „Що ти за один?“ — кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув мені: „Говори, ріпник! — „Ріпник!“ — кажу я. — „Що ти за один?“ — „Ріпник“. — „Брешеш, дурню!“ — гукнуло з десять їх. — „Де ж ти на ріпника подобаєш? Ось, тепер ажень, то вже яко-тако!“. Та й за тим словом якийсь драбуга жбух² мені чимсь густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А вони всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, хустку зриваю, ба, ба, ба, — а тут кип'ячка геть долі мною тече. І сорочка біла, і руки і волосся, — все, все, мов з комина вийняв.

— А ви пошаліли чи поцапіли? — кричу я олючений. А вони регочуться ще дужче.

— Ну тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений, як треба. Гей, пане Кирницький, горівки, пива сюди! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

¹ Ріпники — робітники, що видобувають нафту.

² Жбух — хлюпнув.

IV. ДИВНИЙ СОН

Погди во! Погди во! Що то такого мені плелось цієї ночі? А знаю, що щось дуже страшного. Тьфу, оттак мені на пам'яті мелеться, а пригадати ані руш. Чи на вікна подивився, встаючи? Ні... Ага, ага, нагадав, бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямою, та й дивлюся геть у долину у глибінь. А глибінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно.

А тут мене вже оперізують ливною і попід пахи і в поясі, я стаю в кібель... Ну, — кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишень гур-гур-гур! Дивлюся, а це я лечу на спід, у глибінь, та так поволеньки, лиш трохи колишуся у повітря.

А надо мною і передо мною, круг мене усюди, і підо мною все ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свobodно. І сопуху нафтового й капінки¹ не чути. Нічо. Дивлюся, а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запахні цвіти круг мене і трава висока, мотилі літають, бджоли жужать по цвітах і сверщкі цвірінькочуть і жовтогрудки колишуться на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонечко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудись далеко, швидко, та не можу. Подивлюсь на себе, а на мені тота ж сама воском і кип'ячкою замурзана ливва, що мене нею опутали, коли я спускався в яму. Я так силуюсь скинути її з себе, так силуюся, так мучуся, ні, не мож.

Аж тут десь-відкись узялася при мені якась жінка. Така вона здорова, розкішна, лиш чогось не весела.

— Ну, що, — повідає до мене, — як тобі подобалася наша сторона?

— А як, кажу, — ладна сторона, лука хороша, трава буйна, ладна.

¹ Капінка — краплиночка, трошки.

— А видиш, — каже вона, — а тобі тут добре?

— Та добре би було, — кажу, — кобим¹ лиш міг рушатися. А то ось, дивіть, що мучуся, муцуюся, ані руш мотузів поганих із себе зверечи².

— А знаєш ти, — питає, — що то таке на тобі, ті швури?

— Ну, — кажу, — шнури, ливви! Або хіба що?

— Дурний ти, — каже, — та й не знаєш! Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, панські руки, панська хитрість, що тебе опутала. От дивися, тут тепер пусто скрізь, а перше тут людей багато бувало. А знаєш, де вони тепер?

— Ні, — кажу, — не знаю.

— Ну, то ходи за мною, а я тобі вкажу.

Я пішов за нею. Уже якось і своїх пут не чую. Йду. Дивлюся, а мені перед самими ногами яма; така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що, господи, і витримати годі.

— Тут вони, — сказала жінка до мене, та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще³ перепудився⁴.

— А знаєш ти, хто їх тут спакував? — питає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто ж ви? — спитав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знай же! Я Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в тоту западню?

— Ні, — кажу я, — не знаю. — А тут сам дрижу, як осиновий листок.

— Ти підеш! — крикнула вона і пхнула мене з цілої сили в яму.

¹ Кобим — коли б, якби.

² Зверечи — зняти.

³ Пуще — гірше.

⁴ Перепудився — перелякався.

— Боже! — крикнув я, падучи, і збудився. Пек тобі маро, осина тобі! І христос його знає, що воно таке значить той сон?..

У ГЛИБІНЬ

Ну, зав'язуй же тоту ливу борше¹! А моцно², не-боже, бо як урвуся та впаду, то безголов'я твоє!

Ну, чого ж смієшся, ти, тумане³ якийсь. Волів бись поспокити, чи млинок у порядку, чи добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді, — глибінь, що господи! Волосся їжитья, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є!.. Пречиста матінко, поможи! Коби йно раз, потім чоловік привикне!).

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же мені в кібель добре стати, не квапся! Подай сюда дзюбак! А риль ось, добре! Сокиру й долото треба буде в руки взяти! Ну, тепер! А поволі розкручуй, чуєш? Поволі! А як задзвоню, то щобиць витягав живо! (Хто знає, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери тоту ливу! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як увірветься до пів ями? Ех, та же Йван тяжчий, а під ним не вривалася!). Ну, з богом! Розкручуй!

У-у-у! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мною? Темно мені в очах, цибриня ями чого воно крутиться довкола, пощо так прудко догори летигь?.. А там що нагорі? Чи корба зап'яла, чи що, що мене не спускають у долину?.. Чому це тут вітер з ями віє, а наверху його не чути?.. Господи, як темно, як

¹ Борше — скоріше.

² Моцно — міцно.

³ Тумане — дурню, недоріко.

страшно! А де те дно? Нічого... нічого! Лиш п'тьма й сопух! А який сопух густий! Як тяжко дихати! І чому вони не млинкують вітер сюда?.. У, який вітер з долу, який вітер, як усе крутиться, летить... Правду казав Матій, страшно!.. Де я? Вже так довго лечу, а дна ще нема! Та й уже й та ліхтарня світиться. Де дно? Боже мій, вони брехали, це неправда, що яма лиш на п'ятдесят сажень глибока. Та же я вже за той час із чверть милі улетів... Ох, як серце у груді товчеться! Що зо мою станеться? Та же як зачну дуситися, то заким мене витягнуть, десять разів дуба дам!.. Матінко пречиста, рятуй мене! Святий отче Николаю, не дай загинати!.. Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мені запирає!.. Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цімбрини та й цімбрини! А що якби віск напер на них з боків, потрещив і звалив мені з гори на голову?.. Адже вже не одному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згіб. На камуз¹ його роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загинати!

А це що зо мною? Лечу ще? Бачу, ні вже... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава тобі, господи! Ось і воно, дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною! Мороз по мені проходить!.. А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, чи то свічки, чи на правду звізди на небі видно?.. А воно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видати? А може то так мені привиджується?.. Пек тобі, маро!..

VI. У ШТОЛЬНІ

Як тут тісно! Як тут темно, душно, лячно!..

Моя дротянка, немов привалена п'тьмою, ледве-ледве блимає. А це що за темні челюсти, віби вхід у лисову яму?.. Чи це тота штольня?.. А як тут в неї

¹ На камуз — на дрібні клапті, на гамуз.

влізти, а робити в ній?.. Господи, та тут прийдеться чоловікові згорбатіти ще заким мені сопух дух запре!..

Е ні! Всередині вона ширша трохи. А во, якось зачинаю привикати до тої пітьми. Бігме, у чоловіка гейби¹ котячі очі відростають. О, тут ще, видно, Іван позавчора копав. Тут би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, чи прудко то віск добудеться?..

Гм, при роботі воно не буде так лачно. Треба пильно робити, хоть бігме, для такого собаки пана не варто би й раз оскарбом дзюбнути. Хай знає, як бідному робітникові уривати платню! Але воно, бачу, таки для мене ліпше буде рушатися. Лиш тяжко дуже, душно, ох, дуже душно!.. Та й чому вони там, тумани, ліпше з гори не млинкують?..

Який той Матій дурний — а хвалько!.. Чи вмію платовці в'язати? Ех, ти, дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше зв'язані, чи ось тоті мої, чи твої? Ану, покажи мені таку силу, щоби те в'язання розірвати!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я тут ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!).

Ану, ти, дзюбаку! У тебе дзюб гострий, у тебе зуб залізний, як у тої Яги-баби... (Чому вони ліпше не млинкують, мені що раз тяжче!...). Ану, небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!.. А це що так загуділо? Та же перше як я дзюбав, то як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо, мов із порожньої бочки. Ану ще раз. Гудить, ще дужче гудить. Що це таке?.. (Угу, це, бачу, мені в ухах чогось шумить! Це нічо. Причулося. Але чого то серце мов молотом у груді ковть-ковть-ковть?.. А кров, сам чую, як мені до голови жбухає...).

Ні, то нічо. Ось тут треба ще прокопати на локоть, відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно

¹ Гейби — наче, немов.

та сокира блищить до моєї лямпи! Гей¹ жива, нужда, ніби всміхається, против мене наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро, щезай!..

А тій деліні що? Чи й вона дуднить?² Чи вона стогне, мов конаючий?.. Як тут дивно у тій штольні!.. Саме так виглядала та яма, що мене в неї нині крізь сон тручала тота Задуха. Задуха!.. А що? Може це й на правду така, що дусить ріпників? А може я докопуюся до її підземного царства, та тому так стіна дуднить?..

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мене за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..

— Хто тут?.. Ох, це ти? Чого хочеш від мене?.. Задухо, чого хочеш... від мене?..

· · · · ·
Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте! Рятуйте! Дзінь-дзінь-дзінь!.. Рятуйте!

VII. ЗАДУХА І ЇЇ ЦАРСТВО

Цілий тиждень! Боже святий, а мені бачилося, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би цілий розповідав, а всего би не проповів! І що це: чи снилося мені, чи й на правду я літав тамтуди, — того вже не скажу! Мені доконче здається, що воно на правду. Бо ось, так я мере³ все видів, як от вас тут виджу. Ну, а ви говорите, що мене витягли зімлілого, неживого, то то... А відтак, кажете, як мене відтерли, то я цілий тиждень у гарячці лежав? Угу, диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сідай ось тут, а ти, Марунько, ближче, тут, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

¹ Гей — наче.

² Дуднить — гуде.

³ Мере — майже.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, страшно було спочатку, трохи по-тяжко, але то байки. Я зачав копати, платовці поклав, коплю. Мені все тяжче, все щось ніби на груди налягає, але я й сам не знаю, що воно таке. Звиваюся, роблю, а мені пригадуються всілякі мари, байки, що я наслухався змалу, далі набилася на гадку й Задуха, ніби така жінка, чи що... Вона мені снилася саме тої ночі. Ледве я про неї нагадав, аж тут чую, о, мере чую: мене щось лап за шию, та такою холодною рукою, такою холодною, що¹ крига. Я одеревів увесь. Чую, що силуюся обернутися, а не можу. Якось, якось я повернув головою. Господи ласкавий, вона сама, Задуха, стоїть передо мною. І така самісінька, яку я видів у сні. Повідає до мене, та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі тут треба?

Я злякався до смерті. Ні слова не можу сказати.

— Чи тобі мало того, що я тобі показувала цієї ночі? Тямиш? Я тобі ще дарувала тоді, але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружалася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що тут коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув я також, що силуюся кричати: рятуйте! Але голос замер мені в горлі. Щось давило мене в груди, ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

— Ні, небоже, — каже Задуха, — ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи за мною.

Вона взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби лекше. Я оглянувся свобідніше довкола.

-- Що за диво! — гадаю собі. — Тут, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбнув, тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь неї пройде.

¹ Що — як.

А вона протісінько несе мене в тоту яму. Темно, холодно... Летимо, летимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на смілість і питаю:

— Куди ви мене несете?

Вона нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

— А багато тобі літ?

— Двадцять і три,— кажу.

— А є в тебе отець - мати?

— Є,— кажу.

— А багаті вони, маючі?¹

— Ні,— кажу.— Та же ж я б не пішов був у те пекло, коли б не нужда, та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь воно, як будь, того життя нужденне!

— Ага,— каже вона.— То тобі жити хочеться?

— А кому ж би не хотілося? Хочеться.

— І дуже тобі жаль за життям?

— Як же ж не жаль? — кажу я.— У біді виріс, з бід і сюди пішов, коли ж я мав нажитися? А так гадав, прироблю деякий крейцарище², та чень де оженюся, ну, може, ласка божа, чоловік не буде вже так бідити.

— Ага,— повідає вона.— Так, так.

Знов замовкла.

— Ну,— каже згоді³, — пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я тобі покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, аж ось передо мною лука цвітиста, широка. Тота сама, що я у сві бачив. Пагірки невеличкі, поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в груді відживає.

— Чи це ваше царство? — питаю.

— Ні,— каже вона,— то моєї старшої сестри царство. Його оглянем опісля. Мое царство ось тут.

¹ Маючі — заможні.

² Крейцарище, крейцер — дрібні гроші.

³ Згоді — згодом.

Ми надлетіли над глибоченну темну яму, саму таку, як я у сні бачив. Сопух густим, чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, з тої ями чуто було такий крик, плач і завід¹, немов там у муках конають тисячі людей.

— Що там такого? — питаю, здригнувши.

— Лізь, побачиш! — каже вона. — Це моє царство! І понесла мене в темну, відразливу глибіню.

VIII. ДОЛЯ РІПНИКІВ

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь страшенній западні, що не то, щоби я зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма тьменна довкола. Лиш крики якісь і писк і виск, аж мороз по тілі пробирає. Далі провиджую трохи. Призираюся... Що такого? Ніби то штольня така темна, тісна, а далека, ніби щось такого. А людей повно, а все ріпники. І всі вони такі чорні на лицах і такі нужденні і такі аж страшні з виду. Той з рискалем блудить, той з мотикою, тамтой з оскарбом. Усі снуються, повзають, ніби чогось шукають.

— Чого вони шукають? — спитав я Задухи, що стояла побіч мене.

— Дивися, будеш знати, — сказала вона.

Аж ось тут недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлюся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрощені на камуз. Кров обстила, кістки подрухотані² стирчать. А він штильгукає та все кричить: „Віддай мені моє здоровля, окаяннику, пане! Візьми собі тоту прокляту заробленину! Візьми собі мої гроші криваві, все візьми! Лиш віддай мені моє здоров'я! В мене діти дрібні! Без

¹ Завід — зойк.

² Подрухотані — поламані.

руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!“

Я окаменів, прислухуючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічого, — сказала Задуха. — Робив два місяці в ямі, а перед виплатою пан, ніби не навмисне, пустив на нього деліну з гори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав її бесіди. Другий голос обізвався біля мене. Це дитиня повзло по землі. Ледве я доглянув. Повзе, бідне, а все пищить: „Ма-мо! ма-мо!.. папи! папи!...“¹

Я здригнув.

— А тото біднятко? Що з ним? — питаю.

Задуха озирнулася.

— Про дитину питаєш? Е, та їх тут в мене тисячі! Або що? Голод і холод і недуги і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що тут людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких, мати божа! А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Тут лице страшно змарніле від недуги й голоду, там обпухле тіло, мов у топельника. („І немало їх тут тоне! — замітила вона. — Бачиш, ями, котра пуста, така стоїть отвором, води наплине, ну, а впасти чи сяк чи так, що за штука?“), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. („Ну, — каже Задуха, — і вогонь мені не раз багато послужив, чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!“).

І страшно і жаль стало мені тих людей.

— Так це — кажу, — всі ті люди в ямах погибли?

— А якже.

— І багато ж їх тут?

— А сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи дальше!

Ми полинули тою штольнею. Штольня ширшала

¹ Папи — хліба.

перед нами, а все ж таки духота була страшenna. Нараз ми остановилися. Знов я придивляюся. А це що такого? На землі, скільки оком засягнеш, усюди люди лежать, а найбільше парубки, молоді, статні, мов явори розкішні. Лежать за покотом, густо, коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

— Що з ними? — питаю я.

— А що ж? Це ті, що подушилися в ямах. Правда, їх багатенько? Чи як ти гадаєш?...

Вона всміхнулась, та так якимось страшно, що я весь здригнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моім царстві. А знаєш, тут між ними ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з ось-тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердя. Ще тебе той раз пущу. Але як скоро б ти поважився другий раз, то все пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли.

— А одже ж,—кажу,—Матій день-у-день у ямі, а йому нічого.

— На нього він тут готове місце. Не забавиться, небоже, прийде й він.

Я одебелів, просити зачав, бігме, Матію, аж плакав, так просив... ні та й ні.

— Дай,—каже,—спокій! Не я тут маю до розказу. Є вищі від мене, їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що це вже ти бачив ціле моє царство, то я тобі покажу більше.

— То це ще не ціле? — скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад... Боже моцний! Далеко, далеко тягнеться проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені голодом, стужею, вогнем, хитрістю і всякими штуками поморені ріпники наповняли її. І це ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неваче в обморок попав.

ІХ. ЖИТТЯ РІПНИКІВ

— Ну, дивися й знай! — заговорила мені Задуха грімко над ухом.

Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюсь, а це я вже наверху¹, в Бориславі. Так, то Борислав!

— Ну що? — питає вона. — Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю, — кажу. — Ми вже наверху, не в ямі.

— А видиш! І тут моя власть велика. Ходи, я тобі покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діраві стіни тягло холодом. Земля сира, мокрувата під ногами. На землі одно при другім тьма - тьменна людей. Не одного я видав давніше чи то при корбі або при млинку, чи то при вибиранні воску або при магазині, чи дебудь. Їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають „капцанами“. Було тут немало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів, усякі люди були. Вони спали всуміш. Часом декотре крикне крізь сон, то знов друге довго закашляється.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш, скільки їх? Вони всі мої!

— Боже мій! — крикнув я. — Всім їм тут загибати!

— Не скоріше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, то вже й до хати треба. Це мої сні. Але хіба ж вони дурно роблять, не заробляють нічого, чи що? Ось, бачу, цей старенький дуже щось стогне і крушнюється², та бач, поприлягали йому руки: не може встати. Він лишень до завтра тут забавить. Але що він. І других не мало... Не поподовжать тут. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хіба дурно роблять? Я тобі

¹ Наверху — наверху, на горах.

² Крушнюється — неспокійно рухається.

кажу, що ще гірше ніж дурно! Не стільки здоров'я і сили вони тут пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що її пророблять немало, от хоч би й при корбі),— скільки стратять саме за свою заробленину.

— А то як? Чому так? — почав я допитувати.

— Ну, хіба не видиш, як вони тут сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, довго тут чоловік здоров буде?

— Що й казати на таке? Не то чоловік, а й худобина в такій норі швидко на нінащо зведеться.

— Слухай, як дишуть! — сказала вона.— Половина їх уже має сухоти, ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж, сам здоров знаєш, за цей нічліг вони мусять гарненько платити із своєї заробленини! Ось розрахуй. Ті, що віск вибирають, і ті, що при магазинах, беруть денно по шістдесят, а ті, що при корбі, по вісімдесят крайцарів. Так, чи ні?

— А так,— кажу я.

— Ну, виплата тижнева. На тиждень вивесе заробленина в одних три ринські¹ і шістдесят крайцарів, других чотири і вісімдесят. Так чи ні?

— Та вже ж не як,— відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду скільки ж плятять тижнево? Щонайменше по тридцять крайцарів денно, за сім день вивесе два ринські і шістка. Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого, сам здоров знаєш; тут не допитати), по шістці від ночі, на тиждень сімдесят крайцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй же те все, чи много лишиться?

— Та я,— кажу,— знаю добре той рахунок. Не раз мені він дався у знаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш, чи то не дарма робота, тиждень мучитися у такому пеклі за вісім шісток?

¹ Ринський — гроші, менше, ніж карбованець.

Ті слова були якісь такі і погрізні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

— Ба, погди — почала вона знов.— Я числила 30 крайцарів денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш, хліб тут дорогий, дорожчий як де. Пани бачать, що миру багато, то й тягнуть. За 20 крайцарів на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він у вечір після тяженької утоми випити порцію горілки, схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, та й уже по грошах. Звісно, самим хлібом, а ще таким, який тут продають, не продишаєш. Ну що ж, видиш тепер, за що ті люди роблять? За одно прохарчування, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги! Чи то заробок? Чи то життя?

— Ба,— сказав я по хвилі,— то магазинники так, а все ж корбові таки можуть щось - дещось зложити. Адже їм щотиждень лишається чистого зарібку два ринські.

— Погоди, небож!— сказала вона.— А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи, багато ти наскладав? А ти прецінь повинен дотепер мати вже 16 ринських. Де вони?

Мені, богом а правдою сказавши, стидно стало.

— Ба,— кажу,— от чоловік то сяк то так, то й якось пропустив. Нема. Спочатку пан давав потрошки денно, скільки було треба. Ну, дасть там на день п'ять шісток, а дасть і вісім, все минеться. Знаєте, то це чоловікові до сподоби припаде, то те, ну купи. А відтак пана десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, пішли усі гроші за довг, ще й не стало. І так, видите, якось год прийти до крайцара.

— А, видиш,— сказала вона,— куди воно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так! Ні, небоженьку! Нікотрий не має складаного крайцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер! Пізналися пани на тім, що як ріпники позапомагаються їх зарібком, загосподарують дома гарненько, то нікому буде тут робити на

них. Вони волять, щоби ви оставались в бідності, бо тоді в робітниках не буде недостачі, тоді їм ще й друга користь: більше робітників, вони менш платять! Натиснетесь люду багато, ну вони платню знижають. Нанімайся по стільки, більше не дам. А не хочеш, як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди те саме. Ну, і приходить тобі хоч голіруч, о голоді вертати, хоч нанімається за стільки, скільки дають. Видиш, головна річ те, що всі з собою у змові. „Насамперед,—повідають,—так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідності!“ Ось вони позаводили шинків без ліку, стали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати потрошки, давати на довг, а відтак більше брати, ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити, його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 крайцарів (а перше платили по 5), і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють що раз, то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників пливє у Борислав що раз, то більше. От вони й плату зменшують. А все те їм у кишеню, як сам бачиш!

— Господи небесний!— аж скрикнув я, почувши те.— А в нас ніхто й не погадає, що воно так може бути! Нужда що раз, то більша, ну, кажуть, карає нас господь милосердний за гріхи наші. А воно ось куди йде.

— Туди воно йде, туди! Ви дурні, гадаєте: от піду, зароблю в Бориславі, запоможуся! Ех, голови недогадливі! Як коли б панські руки вас могли допомогти! Ні, не поміч, а загибіль жде тут на вас! Бо зваж іще й те! Всі робучі руки з сел ідуть сюди. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити і газдівства допантрувати. Значить, ти тут тратиш здоров'я пусто та дурно, а дома за той час уже йде ніворотом¹.

¹ Ніворотом — нанівець.

— І це правда, і це правда! Господи милосердний! Пропаща година! — сказав я. — Ну, а нема ж ніякої ради на це? Нема способу, щоби вимотатися з тої ситі поганої?

Вона замовкла і мовчала довгу хвилю.

Х. ТРИ СПОСОБИ

— Є способи, — сказала вкінєць. — Є три способи, небоже. А я не можу тобі їх сказати. Не моя власть. Думає сам, гадає, може й догадаєшся. Я тобі ще лиш одне скажу. Не надійся, що „дасть бог, ліпше буде!“ От видиш, перше ті, що в ямах робили, брали по п'ятнадцять шіток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небезпеченство. Лізуть. От пани вже й їм плату знизили, три шітки урвали.

— Хіба не лиш мені одному? — спитав я.

— Тобі першому, тепер уже всім. У них така змова. Що один, те й усі! Утікай же відси, небоже, утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де ж мені обернутися?

— Куди хочеш. Іди на службу, працуй. Мало й там добра, та все ж принаймні для свого чоловіка робиш. Не запомагаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Вона щезла, я пробудився, і, як бачите, очутився між вами...

— Ну, як же вам здається? Правда, диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти, Матію, не смійся! Гарячка чи не гарячка, а все ж мені видиться, та Задуха, чи хто там вона була, і слова не збрехала. Я тебе не держу, роби, як твоя воля, але я би вже не поліз у яму, щоби ти мені не знати що давав. Волю поправді де в службу йти, а тут не лишусь!

Лиш одне мені з диву не сходить. Що то за способи

вона думала! Три, каже, способи! Гадай, може догадаєшся! Та що, коли бо чоловікові в голові, ніби довбнею забив! Гадай! Силуйся, скільки хочеш, нічого на гадку не йде! Доки вона до мене говорила, то мені все так виділося ясно та розумно, а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусив громадську череду пасти, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обое відси! Хай западеться та погань! Волимо і як бідувати, як маємо тут за нізачо здоров'я дороге тратити! А ви, товариші, що на те? Задалися над тими трьома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень бог допоможе стрясти з себе ту недолю тяжку, ті панські пута!

1877 рік.

І

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!

— Чого хочеш?

— Та бо ти такий тепер гострий, непривітний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осіній вітер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки тут буду чекати на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так... як давніше було... знаєш, у селі.

— Отто! Знайшла час і місце! Говори швидше, чого тобі треба! Не бачиш, я весь промерз!

— Бачу, бачу!— Її голос дрижав і вся вона продрогла далеко гірше від Івана.— Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так міркуєш?

— А та Ганка круглолиця... Ти з нею щовечір водишся...

— Цу на тебе! Я з нею!.. Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама тягається за мною?

— А мені пощо забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочі в нужді.

Дівчина зітхнула.

— В нужді! Боже, якби ти бачив мою нужду!.. Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того! Коли серце твоє до мене не горнеться! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...

— Ет, дурна ти,—перервав їй Іван,—дурна, та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Потім, зблизившись до неї і пригортаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом.

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі, там, під липою! Пан-біг це чув і він мені свідок. Ще трохи потерпімо обоє... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Але ж бо й мені не легко. Ще пару тижнів... Але тепер заспокійся. Час до хати. Ти вся трусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць затяг її до шинку, в котрім було повно народу, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу й запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обоє сіли коло стола, близько печі, а Фрузя цікаво поводи́ла очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найтяжчого ворога, її супірниці в Івановім серці. Ганки не було, і вона відідхнула свободніше. Вилівши чарку вишнівки й обігрівшись, вона говори́ла весело, згадувала село і знайомих, вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина?

— Яка новина?
— Надіюся гостя.
— Гостя? Якого?
— Ану, вгадай.
— Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?

— Повинен знати.

— Повинен? Тьфу, а це що за гість такий?

— Ах ти недогадливий!

І вона поторгала його за вухо, всміхаючись.

— Це ж дитина! Твоя дитина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свobodно, весело, але їй не стало духу, ані голосу. Серце забилося, затріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван цю звістку, залежить дуже багато, може навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдужче боялася цієї хвили, коли їй доведеться сказати про це Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось страшного присуду.

А Іванові немов зовсім, зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу,— відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа мов нежива. „Все пропало! Все пропало!“— вертілося в її голові.— „Він не любить мене! Ось тут покине в тім пеклі, в тій баюрі!“

У шивку гуділо і клекотіло. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її подождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрути-

лися сльози в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, торгав поли її кафтана, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславським заковулку.

II

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі стояв великий магазин, де складували земний віск, видобутий із ям, власність хазяїна Лінденбаума. Це будинок великий дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи „лепу“ — сірого ілу, видобутого з ям. Тільки вузькі стежки, попротирані тачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Позаду, напротив брами магазину жив сторож у двох добудованих цюпках¹. Ця добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так, що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця до середини. Сторож був удовець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдоволявся одною — і так він мало що й спав уночі, мусів вартувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна й душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на трьох високих ногах — бо вікно

¹ Цюпа, цюпка — маленька, темна кімната, конура.

високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані постелі, ані скрині. На тапчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Це нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди і руки при корбі, або при вибиранню лепу з киблів та воску споміж глини, тепер лежать покотом на холодній дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля недостатчі місця, а подруге — так буде тепліше.

Їх лиця пожовклі з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж—то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та гризотою поорані лиця лежать обік молодих, що ще не стратили слідів краси, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця і нужда і розпуста. В хаті тихо, тільки десь-колись котра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробуркоче якесь прокляття, або крізь сон об'їме сусідку — їй певно сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота стара бабуся — колись чільна господиня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагато, сили в старих костях нема й за дитину, от хіба сидить у куті кошари та перебирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шістки денно, вона й за це богу дякує. Але зате вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання¹, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов

¹ Курмання — лахміття.

бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами; то знов поцмокує губами — смакує гріту з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, стогнання і знов відривки пісень — і так цілу ніч. Нераз її сусідка збудиться від тих її снів, заклинє і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але це не помагає нічого. Стара пробудившись нічогісінько не тямить, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина — одинока людина в цілїм будинку, котрої не береться сон. Її сумне, тужливе око слїдить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину — малесеньку-малесеньку — шиє пильно по ночах, бо вдень інша робота.

— Мовив, що Ганка йому не в голові, — снує вона невеселі думки. — Може це й правда. Ба, але ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хїба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадує її. Що слова? Вітер та й годі. А пан-біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і певно в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що задля нього покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля нього! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!

І в її очах знов закрутилися сльози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх і вони полилися рясними капками на її шитво.

— Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене? — прсстогнало її змучене серце.

Ігла зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався по верх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї

боліла голова. На дворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати й обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася і їй зробилося легше.

— Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та й що я зробила би без нього з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним гостем, перед котрим не можна замкнути дверей?

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дитина. Адже ж бачила, як він сквасився і відвернувся, почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день-у-день на роботі і для неї самої не лишається ніщо, крім шпиталю. Вона бачила це все ясно ще перед годиною, коли, скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до цієї хати. Але тепер вона не думала про це. Їй було страшно думати про це і як той, що потопає, хапається за прутик, за стебелину, так вона захопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого не страшно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би бога над ними не було! Адже ж вона недаром покинула задля нього батька й матір, недаром набідувалася так багато! Адже ж він недаром обіцював їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумає зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що їй на серці робиться весело, легко, мов тій травці, що на весну спід свігу виколлюється на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билося живо-живо. Їй здавалося, що ігла в її руках літає швидко — корба кру-

титься легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищить щось, мов довгий, сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких, любих рук... Її голова похилилася на стіл і вона заснула.

А здалека, від Борислава доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали й співали ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло внутрі, але вона й не думала про це. Умившись швиденько, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молока, вона взяла хліб за пазуху й побігла. Куди? Вона й сама не тямилася гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував цими днями, цього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втомою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нір, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившись і не хрестившись тяглися до шинків, а відси, випивши по келішкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де теленькали дзвоники, кричали касієри, скрипіли корби. Серединою вулиці тяглися вози з дровами, з мішками бульби¹, з хлібом і іншою поживою.

А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на схилах Діла².

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостиниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здибала Ганку. Це була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витріщеними очима і грубими губами, вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризоти. Це була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх, звичайно залізного, здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при ній робиться веселим, жартує, танцює з нею, вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається з ним, мов окріп заклекотіли в її серці.

— Слухай ти, Ганко, — сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

¹ Бульба — картопля.

² Діл — гора поблизу Борислава.

— А так, уже четвертий день.
— А був там мій Іван учора?
— Твій Іван? Який твій Іван? — з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який! — мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице! — крикнула Фрузя. — Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видеру.

— Дерися по стінах ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій! — кричала Фрузя, ледве дишачи. — Не смій мені баламутити його!

— Отже ж посмію і що мені зробиш? І вчора я була з ним, і сьогодні буду, і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зо злості, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ця лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали цієї голосної розмови двох супірниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча! — кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати? — піддратовували другі.

Фрузя сама себе не тямала зо встиду і з пересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але проте пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ця відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га, га, га! — реготалися ріпники. — От дівка, як жовняр! От так її!

— Іване, — кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку. — А ходи во сюди! Побачиш комедію.

— Та що там? — мовив Іван.

— Ходи, тут дві дівчини зза тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! Ото щасливий парубок, що дівки за нього б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко, — мовив він грізно, — що ти робиш?

— Ади, — закричала Ганка. — Оце опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку¹ з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване, — промовила вона.

— А йди собі до дідька, — буркнув Іван. — Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Це я її хлюпнула, щоб їй залляти оту широку хавку², — насміхалася Ганка. — Нехай на другий раз знає, як мене зачіпати.

І, захопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши з пересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся тремтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи як і коли, вона зайшла до своєї квартири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але, замість іти на роботу, лягла на своїм тапчані і лежала, злегка стогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула страшенний біль голови, страшенну втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона

¹ Публіку робити — прилюдно соромити.

² Хавка — щелепи.

ледве - не - ледве зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася й обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

IV

Вечором того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи й слова. Іван також не зважав на неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила повз нього, зиркала спід лоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де ж твоя тота?

— Яка тота?

— Ну, твоя наречена?

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреш! А Фрузька що? Вона поводитьсь вже не як наречена, а як твоя жінка. „Не смій мені мого Івана баламутити!“

— Ха, ха, ха! — засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй, — говорила Ганка швидко і гнівно, — нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван. — Говори їй сама, що їй маєш сказати. Це між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її отцезію¹.

— Чи ви подуріли?

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці, — скрикнув Іван, роздратований цими словами, і гримнув склянкою до стола. — Гунцвот², хто мені це говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що ночують з твоєю Фрузею. А їм вона говорила, буцімто все вже між вами умовлено.

— Чи стеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спекатися її, сказав їй раз: та добре, добре, ще пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. Та й тільки всеї розмови було.

— Га, га, га! — реготалися ріпники. — Добре ти сказав їй! Пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. От так, то й але! А за пару тижнів буде те саме святе, що й тепер є.

Ну, та певно. Адже пан-біг не прийде та не зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх статків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись, — закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одне то було та й з водою поплило! — мовив Іван, махнувши рукою. — Що мені з того, що батько був багач на все село? Я з того нині що маю?

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона то ніби говорить, що вона задля мене покинула батька і прийшла сюди,

¹ Отцезія — батьківське господарство; йти в отцезію — пристати в прийми.

² Гунцвот — собачий син (лайка).

але я те знаю ліпше. Покинула, бо мусіла, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх заміж віддавати, а тут нема зза чого. Всього маєтку два пруди¹ поля та й та хатчина. То ще з прудом поля дівку хтобудь візьме, у кого є свого трохи, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на трьох ділити, то на таке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя! Ну що з неї за робітниця! Десь при багатстві, якби тото вбрав, якби на тото хухав, як на дитину, то може би й було до людей подібне, а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї, та в вир з берега.

— Та то правда, правда, — говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в куті шинкової кімнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшись до шинку затильними дверми з сіней і неспостережена ніким серед гамору й п'ятики. Це була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, протискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившись перед Іваном, поклонила йому, досягаючи рукою землі. Всі затихли і ззиралися на неї.

— Дякую тобі, Іване, — промовила вона, — дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і поправді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш, і нехай тобі бог помагає.

І вона ще раз поклонила йому. Іван сидів за столом, мов на терню.

¹ Прут — клопоть поля вузенький, як патик (прут — патик).

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій ґрунт, будеш знов господарем, нехай це бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Борислава. Це ти брешеш, небоже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тільки я знала та й бог, що подав мені цю думку, певно за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати, тоді щось шибло мені в серце: „Адже ж ми любилися обоє. Адже ж то мій наречений перед богом, хоч не перед людьми“. І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, потребував на щось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона втретє поклонила йому і вийшла.

Ріпники мовчали хвилю після цієї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалить!

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не pomoже, а своїм язиком і своїми сльозами серце злоторчить.

— Ну, оженися з такою, то маєш готовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V

Вийшовши від Кирницького, Фрузя, не зупиняючися, почала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі, вулиця, розмокла й розталапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу перево-

дяди дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз, ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися! — гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що їй хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася? Мабуть чувши Фрузиву бесіду і бачачи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка зібралася незаметно і незаметно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ця, зирнувши вбік, аж злякалася, побачивши її скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася стиха.

— Злякалася? — мовила вона. — Не бійся, це я, Ганка.

— Чого хочеш від мене? — ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хиба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога?

— І тобі ні. Адже до своєї квартири ти повинна йти в протилежний бік.

— Мені все одно, — мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба, — мовила Ганка.

Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи, та чорний велетень Діл шумів і стогнав під осінню негоду.

— А що напштикав тобі під ніс твій Іван? — промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я це давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі це говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло нього, чіпляєшся його, як реп'ях кожуха?

— Ха, ха, ха! Ані мені сниться. Він сам підлещується до мене, говорить мені всячину, але я розумію це все дуже добре.

— Обое розумієтеся, як лисі коні, — з погордою мовила Фрузя.

— Це й найліпше. Я знаю, що коли він підлещується до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до нього зуби сушу, то це не з великої любові, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу! — з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зламану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситься і сердиться.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитися з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш стільки світа, що в вікні. Ха, ха, ха! Якби ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав би він цього! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. На що мені чарів? Він і без чарів цієї ночі буде вочувати в мене.

Фрузя при цих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була би впала на землю, якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що? — скрикнула вона в першій хвилі. — Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках мов свіпок соломи. — Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хати, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Витріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Це було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так таки й полишені, або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при вітрі? — муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках. — Та й що я вдуріла, щоби тверезити її? Кину біду ось тут насеред дороги, нехай сама тверезиться! Ади, яка прудка! „Помийнице!“ — каже до мене. За коси чіпає! Ах ти, гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі.

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надставила вуха, а не бачачи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася; обережно злізла вниз, у лійкувату долинку, котрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка наляпала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно

перегнула дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, віддерла її, а потім уставившись добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і коміть головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верху повна води, так що Фрузя не дуже й бовтнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI

— І де ти, Ганко, волочишся стілький час? — гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, заталапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? От ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла, та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка! Вона знала, що сяк чи так, а служниця в Бориславі не витримає, щоб не волочитися.

Було вже геть по півночі, коли ріпники п'яні і веселі виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив цього вечора, все сидів насовившись, ніби думав щось, а властиво туманів. У його серці піднімалося щось мов жаль за змарнованими молодими літами, за страченою батьківщиною, котру він прогайнував, закоштувавши ледачого бориславського життя. Фрузині слова тремтіли в його серці важким докором і відобрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван стратив смак сьогодні — жартували з нього товариші і відсторонились від нього.

І тепер він сам, мов без тями, йшов позаду інших,

коли нараз Ганка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в п'ятьмі не міг розпізнати, хто це присікався до нього.

— А гій! А це хто? — скрикнув він.

— Це я, Іване! — прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна, — швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї. — Та пощо би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю? — нерадо відповів Іван.

— Іваночку, — говорила далі Ганка скоро, задихавшись, — який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, тулячися до нього, мов боялася самоти і п'ятьмі.

— Ет, що там балакати! — відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні, ні! Почекай! Куди йдеш? — мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилося, та все таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні, йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло

перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обіймила його стан, тягла його, просила й благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені це лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама! Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама! Ходи, ходи!

Вона тремтіла мов у пропасниці при самій згадці про самоту.

— Цу на тебе! — мовив Іван. — Та що ти дитина чи що! Боїшся сама ночувати! Отто.

— Ой, боюся! Ой, боюся! Нізачо в світі цієї ночі не лишуся сама. Хоч бий мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе. Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою, там де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопців.

— А що мене те обходить! Я їх не боюся, тільки самоти боюся... п'ятьми боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... Твої... Як вона кланялася тобі! Ти бачив її лице, коли виходила з шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах вразила Івана в саме серце, мов грубий дотик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї! — мовив він і, піддаючися її намовам, пішов з нею до її кімнатки. Ганка не то вела, не то тягла його, не випускаючи з рук, не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко? — мовив нарешті Іван. — Чи ти промокла, чи простудилася? Чи тебе зимниця¹ б'є, чи ти й зовсім хора? Трясешся як риба, руки зимні як лід, а голова гаряча, і говориш як сама не своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи лише, ляжемо спати, проспимося, то все мине.

¹ Зимниця — пропасниця, гарячка.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона тулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно і вона будила його.

— Іваночку, не спи! Говори що до мене! — шептала вона, зажмурюючи очі, щоб не дивитися на грізну пітьму.

— Чи ти сказилася? — лаявся Іван. — Я втомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Щобудь! Щобудь! Тільки не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Їй хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над раном, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка заспокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася слати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоб затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер ішов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злостився, коли вона тулилася до нього, кляв, коли вона починала дрочитися з ним або пеститися, і з відразою відсувався від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко ті нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху тривогу.

— Що їй таке сниться? Чого вона так кричить? —

думав він, прислухуючися до її важкого віддику після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившись якої півгодини, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався страшний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так страшно кричиш?

— Я? — мовила, здригаючись, Ганка і закусувала зуби. — Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я, — бурчав він злісно. — Як крикнеш отак несвітським голосом, то зовсім виб'єш мене зо сну.

Ганка реготалася.

— Га, га, га! Несвітським голосом! Ну, ну, ну, Івануно, ну скажи, як я кричу?

— Так, якби тебе зо шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш як худобина.

— Та то я так ізроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом знаходить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, це мене.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване! — говорила Ганка, а вечором знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки сп'янілий Іван не згоджувався знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав твердше і не будився при її окриках. От тим то Ганка взяла собі звичай щовечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала пляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений,

з болем голови, але Ганці це було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але похнюпившись ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій, — говорили товариші.

— Та щось так — нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хворий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то, мабуть, від горілки.

— Е ні, від самої горілки не буде боліти. А от як ти пиво мішаєш з горілкою, то це зле. Від цього найборше¹ біль голови береться.

— І справді, може воно й від того. Віднині не буду мішати.

VIII

Одного дня вполудне, коли Івана витягли з ями і він, ледве живий від сопуху, лежав у кошарі на купі лепу, важко дихав і час від часу тверезився чаркою горілки, до кошари увійшла баба Орина, та сама робітниця, що ночувала разом з Фрузею і за дня немов дрімала, а оживлювалася уночі, у сні. Вона знала Фрузину історію і знала Івана, і для того, поздоровившись з робітниками, пішла просто до нього.

— Слухай, Іване, — мовила вона. — Ти не знаєш, де обертається твоя Фрузя?

— Моя? — буркнув Іван. — Яка вона моя?

— Та вже, яка не яка. Певно більше твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який бо ти! Я тебе питаю, як доброго чоловіка... Та ти повинен бабі гречно відповісти, ще й горілкою бабу потракувати...

¹ Найборше — найскоріше.

Іван, не мовлячи нічого, наляв чарку і подав бабі. Вона випила, скривила зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом і, присідаючи ближче до Івана, мовила стиха.

— От за це, то спасибі! Аж у саму душу пішло. Але що я хотіла сказати... Ага, про Фрузю. Знаєш, уже два тижні, як вона не ночує в нас. То я гадала, може ви вже спровадилися де разом, та й хотіла переказати їй, щоб забрала своє шмаття. Там у неї скринька зо шматтям, замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого не рушив, ховай боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов не розумів і слухав бабиного балакання мов якоїсь казки.

— Ага, ага! — буркнув він, хитаючи головою. — Та, певно, нехай би забрала собі. Але де ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже два тижні.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вчором... у Кирницького... ми трохи перемовилися... вона пішла на двір і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то може вона вгнівалася і деінде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І деінде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти би, небоже, таки пошукав її, бо там сторож, що ми в нього ночуємо, допоминається плати за неї. А ми прецінь за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати¹ її шмаття.

— Добре, добре, я буду питати... Навідаюся там до вас.

¹ Зафантувати — продати чи забрати за борг.

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

Вечором він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибаглюшеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї далі, допити в інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі. Ця згадка торкнула Івана. Справді, того самого дня вечором він „перемовився“ з Фрузею в шивку. Він ще раз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварила з Фрузею на вулиці, тяміш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечором того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи поправді?

Ганка знова поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та бо бачиш, десь дівчинисько щезла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї! Але...

— Ну, щезла, то й славу богу! Не бійся, дідько її не захопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі додому.

— Але всі свої речі полишила.

— Ну, та що! Скільки там тих речей! Усе варто півтора шістки.

— Е ні, там її вбрання є.

— Ну, то певно зголоситься по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя, розжалувана, того таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому.

Він не допитував далі за неї, а в неділю пішов до сторожа, де була її квартира, і, заплативши, що йому належалося, взяв Фрузині речі до себе. Він постановив собі на різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то, щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька днів, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немов би справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило цей хвилиний порив. Ані Ганка, ані ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю і Іван також забув про неї. Але проте щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, стратив охоту до пиття, до гулятик, до пісень і — нечувана річ у ріпника — почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свого заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона мов якись хробак почала мулити та лоточити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати плани. Бориславське життя — правда, свобідне воно, але хіба ж це людське, господарське життя? Та й яке свобідне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робучий віл — ні, гірше! Ти повний невільник властителя ями або його касієра. Під землею ти кожної хвили небезпечний свого життя, а верх землі кожної хвили лайка, поштуркування, понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та пиятика, той одур! Невже таке мало б бути його життя до смерті, до старості? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луги, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося бляння овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на оце пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугатарі, скриплять вози, навантажені снопами, бли-

скають коси на сіножаті і з легким шумом стелеться росиста трава в перекуси: сім'я засідає до вечері на святий вечір на пахучому сіні; чути стріляння, веселі голоси: „Христос воскрес!“, церковні співи... „Пасха красная, пасха господня“ — це паски святять коло церкви, дітвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздрів¹.

І безпосередньо від тих споминів душа його пере-скакувала до думки про Фрузю. Адже вона була такою одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо озивається тепер в його тямці, то для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдалшої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом: „Боже помагай!“, щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напитися! А в часі коляди... а в часі великодніх свят... а тоді... а тоді... Невгамовна уява насувала йому сотні, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворухився жаль, піднімалася туга. Вона мала рацію. Я повинен якнайскоріше покинути Борислав і вертати назад на село! Правда, він у нещаснім засліпленні змарнував свою батьківщину, розтринькав свій тихий рай, відіпхнув від себе Фрузю. Але ж він молодий, сильний, здоровий і все ще може здобути назад. Ось тепер він за тиждень ошадив п'ятку. Адже міг ошадити вісім ринських! А це значить за рік цілі чотири сотки. А за чотири сотки можна купити чотири морги ґрунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати гро-

¹ Моздр — щось на зразок гармати з випаленої глини, яку на-бивають порохом і землею і стріляють під час усяких свят.

шей, а складати зароблене до купи, а там — якось то буде.

ІХ

В часі різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий план — відкупити хоч часть своєї батьківщини.

Зайшов просто до корчмаря, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примежного поля. Корчмар закупив це добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шивок і при тім зайнятися лихвою й іншим ремеслом. Але якось йому це не вдалося. В селі були вже чотири шивки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кілька інших п'явок, що „псували інтерес“. В додатку корчмаря обікрали, так що він замість допомогтися, зовсім скапцанів на тім обійстю. „Нещасливе місце!“ — говорив він і носився з думкою відпродати це місце і перенестися на якесь інше. То й не диво, що Іван зі своїм планом — відкупити батьківщину, був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обійстя, продане корчмареві за 300 ринських, заплатить 400 ринських протягом найдалі півтора роки і доки не заплатить усього, корчмар буде сидіти на ґрунті. Іван другого дня поїхав з корчмарем до міста, зробили контракт у нотаря і Іван дав корчмареві зараз першу рату, 50 ринських, і аж тоді відідхнув свобідніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він цими днями мало думав. Від корчмаря він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавшись недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукала за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було прикро, він не мав охоти стрічатися з старим і, не вертаючи до

свого села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

Х

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю — і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого і по кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті, інші чули, що вона десь у горах у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіслава. На тім якось і заспокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потрафлю. Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі та кричала. Вкінці одного разу вона попросила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб віділляла їй переляк. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити це і почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той переляк, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від Покриви (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олива і виляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не допоможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся преч каже¹, не годиться й згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася далше, а стара не йшла, а все придивлялася мисці з водою і розприсканим оливом, похитувала головою та рухала зі'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми напівпогаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила з-перед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! -- мовила вона. — То в тебе не переляк, небого, ой, ні.

— А що ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько. Ой, так, так. Я це знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула.

— Що ви, бабо, говорите! До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю, — мовила баба, здвигаючи плечима. — Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона нізащо не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з печею і тапчаном)

¹ Най ся преч каже — краще не говорити.

і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася її і вкінці стара згодилась ще того самого дня перебраться до неї.

ХІ

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Жие, як той медвідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Жие, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився, мов слимак у шкаралущі. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, тільки чари якісь.

Так гуторили не раз між собою ріпники. Вже вони всіляко підступали до Івана, і щирістю, і насміхами, і жартами, і, на правду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте! Вам своє в голові, а мені своє,— тільки й усеї було відповіді, яку чули вони від нього.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а тепер кається, але Іванові це все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про це, але хтось із його сторін приніс цю вість до Борислава.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном „пожартували“: у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось із вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали,— мовив до нього касієр.

— Ет,— буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати ґрунтець,— говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Хай вам бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на вітер, то дуже дурна робота. То так, якби хто своє життя, свою силу пускав на вітер. По що то? Адже потім прийде старість, прийде слабість, гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. На що вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте в мене. Зладьте собі книжечку. При кожній виплаті я вам дам скільки вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу в себе, а ви в себе, щоби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за ґрунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то касієр розумно говорить, але вірити йому не можна. Але з другого боку нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касієр нарадив йому післати гроші поштовим переказом на руки нотаря, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущення, а він уже сплатив четверту часть ціни!

Він жив тепер думками майже виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або в темній штольні, він у думці купався в яснім, сонячнім світлі, орав, косив, звозив снопи,

молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя, це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зелене пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусята і блеють ягнята.

ХІІ

На першій тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван, і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька? — з такими словами він, обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю, — відмовив він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували¹ і до Стрия і до Станіславова. У Дрогобичі я давав витрублювати. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав, — відповів спокійно Іван.

— Не сховав, але поховав, — грізно крикнув батько. — Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні, — мовив Іван і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

¹ Таліграфувати — телеграфувати.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касієри, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то останній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя розсерджена справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо встидається? Все це може бути, і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підозріння за вбивство, то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на бога.

XIII

Минули великодні свята. Потепліло. На долах цвіла й пахла і пишталася весна, хоча з Діла ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розталабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смороду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарного неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Бориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касієри в шабасових бекешах і куницьових шапках на головах і балакали.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,— мовив один касієр.

— Ізза того чоловіка, що впав у яму?

— І це також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув до середини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що ж?

— Зазначили мені 20 ринських кари.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я не осторожний! Я не допильнував! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. Щастя, що інші присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт¹ сказати, що то хтось навмисне кинув його до ями.

— Гострий ад'юнкт?

— Там такий пурець гострий, що крий боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Це той новий пурець?

— Новий. Я вже тремтів, Менделю, так тремтів! І богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох, ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мав би наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Менделю! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині, адже це 50 ринських щонайменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося!

— А фрас на його бебехи², мойого балабусти³! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими речами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт

¹ Ад'юнкт — помічник судді.

² А фрас на його бебехи — щоб йому пірвало кишки.

³ Балабуста — хазяїн, хазяйка.

Його бачив, що там на тій самій полиці стояла бутля з вітріолем¹. Знаєш, він до дестилярні потребує вітріолю... То більшу часть із бутлі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може дві квартачки, а може й то ні. Стоїть собі бутля заткана скляною затичкою, дідько її бачив. Колись то треба було ливви до ями. Я йду до магазину, беру ливву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона і перевернулася. Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою — ади, два пальці попик! Але поки я поставив її, затичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може дві-три краплини, бризнули на ливву. Підняв я затичку, заткав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці печуть мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу ливву на двір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою ливву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розломався на два кусні.

— Ай, ай! — скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплатити за ливву, та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умисне пішов з Хаїмом до магазину, щоб оглянути перепалену вітріолем ливву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крутив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку пляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітріолю — не багато, от так з наперсток. Хаїм не бачив цього. Вони вийшли з магазину. Хаїм замкнув двері на колодку і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабасу, розійшлися.

XIV

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив

¹ Вітріоль — сульфатна кислота.

весь час мов у гарячці. З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб якнайшвидше вирватися звідтіль. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити корчмареві всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. „Ні, я не витримаю!“ повторяв він не раз і числив дні й години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра і він думав на Іллі взяти їх і навідатися „додому“ та віддати їх корчмареві. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов потопаючий за колоду. „Сто ринських уже заплачено, — думав він. — Двісті заплачу тепер, і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату корчмареві якбудь зароблю, або визичу, а тут не буду довше!“ Ця думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидає на різні боки: „Оженюся. Вже щоби з якою бідною, то сотку віна¹ буде мати. А може ще й ґрунту дещо дістану“. Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку або наймитися у дворі, або йти до камерального² ліса рубати дерево. Дебудь і якбудь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту корчмареві і стати господарем, хоч бідним, хоч останнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався з своїми думками. Тільки на тиждень перед Іллею він вечором мовив касієрові:

— Слухайте, Менделю, чи можете мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні? — мовив Мендель. — А що, хочете вислати?

¹ Віно — посаг, придане.

² Камеральний — цісарський, удільний.

- Ні, хочу на Іллі піти сам.
— Чого вам ходити самому? Можна вислати.
— Яюсь тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.
— Як то, хочете покинути нас?
— Хотів би, та не знаю... якби там де трапився який заробок, щоби сплатити тамтому корчмареві...
— Ну, як собі знаєте, — мовив Мендель, перириваючи цю розмову. — Я вам гроші виплачу у п'ятницю. Коли вашого Іллі?
— В неділю.
— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Менделем про цю справу не було.

XV

В п'ятницю вечором Іван мав робити вічну шахту. Це мала бути його остання гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусів попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона йшла яюсь немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а то що! — стрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї мов зо сну. Озирнувшись, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що яюсь холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині вуста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша мимовільна думка була: „Це смерть заглядає мені в очі“. І його пройняла холодна, забобонна тривога.

— О, ти хрестишся! — обрушилася баба і з її лица щез усміх, а натомість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз. — Що ж то я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на нього! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та й щоби ви хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути та вклонитися, та бабі порцію горілки купити, де тобі! Хай баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну, ну, та ще не здихаєте! — всміхнувшись, мовив Іван. — Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не діло, а так... Або я знаю, як тобі це сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, то може тобі буде найліпше знати це.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую, а тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що ж їй таке?

— Або я знаю, синочку. Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабість, але ж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю, що то таке, якесь покаяння.

— Що за покаяння? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але й удень. Скоро тільки трохи засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапається. І зараз зривається з постелі, десь кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий, дух святий при нас, приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви дечим лічити її?

— Ще би не пробувала! Пробувала, сивку! Все, що знаю, все я робила їй, коли бо нічого не помагає.

Ну, та й не могло допомогти, бо у неї зовсім щось інше на душі. Я те зараз спочатку догадувалася, тільки, поправді кажучи, я в інший бік стріляла. Гадаю собі: дівка в Бориславі, найпростіша річ, мала дитину й стратила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокою не дає. Вона божилася, дух — тіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Нераз я пробувала вночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли ж бо годі розібрати. Отак одно-друге слово зрозумієш: „Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!“ — а хто, де, відки, нічого не знати. Вже я допитувала її, затята душа! Не хоче нічого сказати. Зсохла, як скіпа, почорвіла, як головня, тільки пушка духу в ній, а яка дівка була ще в зимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори, за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно давно на неї нагострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара пішла обік Івана вулицею, але тут уже не могла додержати йому кроку і, захопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Не багато втратиш. Стань отут, та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адить, уже в кошарах дзвонять на вічну шахту.

— Наплюй на цю вічну шахту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я скоро по роботі прийду і поміркуємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що, — мовила баба, — вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить як із хреста знята, тільки очі світяться.

— Ганко, — говорю їй, може тобі покликати попа? Вона аж підкинулася, мов би що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі недовго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу, — мовила вона. — Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівонько, не жартуй з богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що не довго вже твого на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба, — відповіла вона. — Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну трохи.

Тільки що вона задрімала — як не заверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Рятуйте! Бабо, рятуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та дух святий з тобою! — кажу їй та хрещу, — та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адить, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже затялася. Тремтить уся, тулиться до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось

я в спокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки вав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй трохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна? — питаю її. — Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабонько! Ой, голубочко! Як би ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко?

Мовчить.

— Признайся, небого! — кажу гостро. — Видиш, ти гадала, що втаїш усе. І що тобі з того, що втаїла перед людьми, коли ж бо бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині? Аджеж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої часті тої муки, що ти перетерпіла досі.

Вона слухала, слухала, і далі як не розплачеться! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її безпам'ятну кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про це, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при цих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розстання з Фрузею, ніч, проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона „боїться її“, і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями він зідхав і шелтав раз-по-разу: „боже, боже!“

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось говило її на це місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як її Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер? — перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшись, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі це все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав мов остовпілий. У його нутрі переверталось щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити, — промовив він глухо. — Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То може би піти до війта¹?

— Підіть, підіть! — мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та може би ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Менделя. Цей ішов кудись, розмовляючи в якимсь ріпником із чужої кошари:

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель. — Ідете до роботи?

— Іду, — мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

¹ Війт — сільський староста.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну, ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що від завтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре!— говорив Мендель.— Я не такий, щоб хотів чиеїсь кривди. Спитайте от цього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50 чи 100 ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра відходить. Знаєте, куди? На своє власне господарство!

— На своє власне?— дивувався ріпник.— Та де у нього господарство? Давно пропустив!

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне, вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату корчмареві, а завтра вертає до свого села, покидає нас на завсіди. А хто його нарадив на це! Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

У тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав, задихавшись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке?— окликнувся Мендель.

— Ходім до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке?— ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжо-найнятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося?— не то шептом, не то захриплим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходім до кошари, самі подивіться! Ой, господи, душі в мені нема! Ще такого й не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротяна лампа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линву, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори, — промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею і вона мов батіг билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місці, але неживий. Адить, ледве десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком! — говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой, господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як це сталося? Іван прийшов, прив'язався і я почав пускати його в долину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую, оттак як би в пальці тріс, і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тільки гур-гур-гур! І один страшний крик, і тихо. Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі волосся і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ой! Ой! От клопіт! От нещастя! Але цить! Може він ще живий! Слухайте, Митруню, — він обернувся до новонайнятого ріпника, — як гадаєте, може він ще живий?

— Та то може бути. Аджеж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чути би було крик, стогнання, — закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися, — мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може ще вирятуєте його.

— Та я би поліз, — мовив Митро, — але що ж то за линва у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої кінець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його й почав оглядати при світлі лампи. Це був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирає линву в тім місці, де вони перервалася, мацає пальцями, призирає їй до світла і все хитає головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з замерлим серцем слідив за кожним його рухом.

— Не розумію і Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перерватися?

— Може проржавіла? — несміло мовив Мендель.

— Та на це воно мусить вийти, бо якби навмисно була протята, то було би видно, був би гладкий перекрій. Мусіла проржавіти.

— Ой! Стара линва. Треба було переіменити, — сквапливо підхопив Мендель. — Ой, господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: „Мендель, переімени цю линву!“ Та потім я подумав собі: „Ну, в п'ятницю не буду переіменяти. Прийде неділя, то переіменимо! А тут на тобі! Ну, хто ж його знав, що вона не видержить!“

Але Митро все ще оглядав линву і хитає головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не спроста перержавіла. Дідько їй перержавіє.

У мене в селі оборіг¹ он уже п'ять літ на такій ливві держиться. І дощ її мочить, а сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а проте держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріт найборше тріскає.

— Та це правда, — мовив, подумавши, Митро. — Але була би тріскала потрохи, один скрутець, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мов би, прости господи, миш перегризла. Агій! Ще чоловік як жиє, не видав такого.

Тимчасом Мендель приніс із магазину свіжу ливву, її навинули на вал і Митро, прилагодившись до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох — Митра і Івана. Іван мав поламані обі ноги і голову розбиту на цямрину. Він, мабуть, і не долетів живий на дно.

XVII

Другого дня вдосвіта бориславський вїйт — тоді ще вїйтом був селянин — з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала, — по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном. Баба відчинила двері, всі увійшли та, зирнувши на трун'яче, висохле Ганчине лице, виссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну, ну, нехай спить, — мовив стиха вїйт. — Ми подождемо на дворі.

— Ну, їй не багато належитьсья від людей, — мовив один жандар.

— Пан-біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її, — додав другий.

¹ Оборіг — солом'яна покрівля на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя тощо.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо? — мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопці... жандарі!..

— Та були, сирото.

— За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо, — мовила вона. — Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти і признатися до всього, та ніколи не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволилася з постелі. Баба допомогла їй убраться.

— Ну, а тепер покличте їх.

Увійшов війт з присяжним, увійшли жандарі.

— Ну, що ти, небого? — мовив війт. — Хвора?

— Хвора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків витягли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася ливва під робітником, цей упав в яму і забився.

Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається цей випадок, — мовив один жандар, молодий, до старшого, постенфірера¹.

— Хазяйська необережність. Линва перержавіла!

— Чи нема тут чогось гіршого? Це, що говорить Митро про ті гроші...

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що це навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші, це може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканні.

Але в помешканні, тобто у тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше в Івана вкрадено гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб нікто не знав де. З другого боку, Менделеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений ґрунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що останніх 100 ринських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Митро на стільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: „Гроші маєте готові“ і Іван на це потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусів сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя.

На тім справу й закінчено, тільки Менделя за недогляд і вживання перержавілої линви покарано 20 гульденами грошевої кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

1877 рік.

¹ Постенфірер — пачальник поста.

I

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів¹ на увесь Борислав. Поля в нього було достатком, худоби і хліба і шмаття, ба й грошенят готових дещо трохи найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок, — тож і все йшло в його порядком і статком.

Було у Василя три сини, — парубки, що маків цвіт. Здорові, кріпкі, обичаєм та вдачею капля в каплю в батька вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли б життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини навкруги нас не змінялися, був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, внуків у запічку колишучи.

Та не так воно на світі йде. Те, що давніше не змінювалося й у сто літ, тепер через десять мов переродилося. Тепер не те, що в давнину. Життя прудко тече, зміни швидко настають. Треба пильно слідкувати, куди бистря несе, — треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди, що перша-ліпша хвиля наскочить, перша-ліпша зміна настане — звалить тебе, зіб'є з ніг — і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя — боротьба вічна,

¹ Газда — господар, казаян.

безупинна. Ворог із усіх боків чигає. Не пристережи одного боку, з другого наскочить — і ти пропав.

Таке сталося й з Василем Півтораком.

Було це саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку¹. Охочі на поживу перлися в Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глотилися по селу, швендяли по полю, по хатах. До кожного газди приставали, мов реп'яхи до кожуха. „Продавай грунт, газдо, та продавай! Ось я тобі за частку стільки... а я стільки... а я ще більше!.. Не треба нам усього — частки з нас буде!“. Виймають гроші, кладуть на руку, горілку ставлять і підмови не жалують. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, що його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: „Та що? Гроші возьму, а вони круглі, розкотяться. То на це, то на те, та й нема. А земля свята останеться!“.

Ну, — скажете, — добре зробив Василь. Розумно гадкував.

Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали зайти робітників наймати, почали копати ями. Кип'ячка показується, гроші плинуть в зайдівські кишені. Дедалі більше їх напливає, дедалі більша глота-тіснота в Бориславі. Продають газди частку за часткою; день-у-день видимо бідніють. Далі якось раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Копають зайти, копаймо й ми! Тиснуть вони гроші за кип'ячку, будемо й ми тиснути!

Ну, — скажете, — хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші бориславці рити — копати свої питомі

¹ Кип'ячка — нафта вичищена, ропа.

грунти. Та не було в них готового гроша, щоб найняти робітників. Приходилося самим копати. Не скоро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати знов частку за часткою, щоб з голоду не згинути — от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сам доробилося до чогось. А другі? Другі опісля копали знов на своїх грунтах ями, видобували кип'ячку й віск — для зайдів.

Чому ж воно так пішло? Чому щастило зайдам, а не щастило газдам? Вгадайте, коли мудрі.

II

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. „А що, думає, в мене три сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної ями більше двох не треба: один копає, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи¹ разом. Не буде в однім, то буде в другім!..

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебра дваушні та вужища², наладили корби та й гайда копати. Ну, нічого. Копають день, копають і другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору, та й ростуть. Найменший син, Михайло, в однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій, і далі. Натрапив Сень на піскувату верству, почала вода показуватися. Ну, черпай воду цебром та й черпай, а води все більше та й більше.

¹ Закіп — яма, шахта.

² Вужища — шнурі.

— Тату,— каже Сень,— покину я цей закіп: вода підходить.

— Ет, то що?— каже Василь,— прочерпай воду та й копай!

Мучиться Сень тиждень, мучиться й другий. Все воду вичірпує, нори забиває й далі копає. Та й копати ж то не тяжко. Звичайно — пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямою наробив страшного крику. Прибіг батько, позбігалися й деякі сторонні: „Що таке? Що таке?“...

— Пісок засунувся, привалив Сеня!..

Василь Півторак стояв, мов громом прибитий, почувши ті страшні слова.

— Зараз в яму, хлопці, пробирати пісок!— крикнув не своїм голосом.

Метнулися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що та бідна мати не назаводи́ла, не навби-валася! І плаче, й батька проклинає, що, мовляв, погубив її дитину. А батько бідний стоїть, мов осуджений, блідий-блідий, не заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорон надійшов. Треба було справляти „як бог приказав“. А пан-отець сказали: „У вас, Василю, ще й поля й діточок зарібних і статку, що бог післав, дасте двадцять золотих за погріб. Це діло богу миле, не пожалуйте за упокій душеньки усопшого!“ Що було робити? Відмовити — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наліг — ще гірше годі. А гроша готового біг має. Продавай частку, а то пів-частки,— оту половину, на котрій той закіп вещасливий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохкався й нагостився на похороні, а пан-отець сумно та жалібно приспівували з дяком: „господи, помилуй“ та „слава тобі, господи“.

Розійшлись добрі люди, минулися гроші. Василь

остався без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче; сини ходять, як потроєні. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вибиватися. Робота жде,—десять робіт жде на нього. За роботою й туга забувається, й горе з серця щезає.

Поволі, невесело сходили жнива; літо пройшло. Настала осінь,—урожай був плохенький. Ну, а все ж що було, то було,—і коло того треба походити, помотикатися. Звіз Василь із синами збіжжя на тік.

Ну, тепер пора трошки й спочити. При вільнішій годині й минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті в Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити повз той кусник луки, що продав під закопи? Ні, не треба! А таки пішов,—не знати, чи от так собі, не маючи що ліпшого робити, чи, може, з цікавості, що то там купець робить? Досить, що пішов.

А купець не дармував через літо. Найняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідності вже пустились на заробок,—та й ну копати. Та ще яку, собака, штуку видумав! Каже: „о, тут піскова верства: там того пісок засипав. А я от що: скажу вигородити кіш із хворосту, колики файні¹, обставлю тим плотом стінки, ніби цямриною, то чорта з'їсть пісок, що обсунеться!“ Ну, що? Розумно придумано? Якби в мене розум не дурний та грошей більшенько (ато ні за що купити хворосту й кілля!), я б і собі спробував. Дивіться—воно безпечно, чого й хотіти! Не обсунеться! А тепер отой злодій піскову верству прорив, докопався до глинки, та й кип'ячку добув!

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Заздрим оком придивлявся неборак до роботи.

¹ Файний — з німецьк. гарний.

— Ех, ех, господи ласкавий! Мій питомий ґрунтець, а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, засакає, як радіє, як руки засукає з утіхи! Що то маєток! Кибель за киблем тягнуть із ями, аж руки собі вривають, а все для нього! Якби не такий випадок тяженький доля на мене спустила, хто знає, може б і я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, придивлявся до роботи, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп дивитись. Від весни ніхто в нім не робив. Стовпки від корби стреміли над ним; корбу знято. Для безпечності казав Василь ще влітку заложити яму дошками, щоб ніхто в неї не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обстукав дошки, покладені на отвір ями.

— Хто знає,— гадкував собі,— може тут маєток жде на мене! Може б як от сажник, другий покопав, то й нафта б показалася! Хто знає! Господь карає, господь і милує!

— А хто знає,— шепотів йому другий якийсь голос,— може, тут ще більше нещастя жде на тебе! Може, бог прогнівався на тебе, що сам псуєш та воружиш святу земельку, та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої карі?..

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Міркував бідолаха, гризся сам у собі, не знав, на яку ступити й що почати. Видимо марнів на лиці, а боявся чи вагався сказати, що йому в голові. „От, зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати“,— думав собі. Але спокуса все стояла йому перед очима. „От пан-біг не зародив хлібця, нічим дихати. Сіно вигнило, нічим худібку прогородувати до весни. Що вдієш? Грошики б здалися, і то так як умирати... І податок не заплачений! А може воно лише трошки прорити, та й зараз і кип'ячка жбухне? Хто знає!.. Он той закіп не

багато глибший! Ех, дійся божа воля, спробую... Ігій, най жінка й поплаче трохи! На те вона й жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре возьмуся на розум: всю яму плотом обгороджу для безпеки“!

Так придумавши, Василь рішився нарешті приступити до діла. Насамперед обговорив, що треба, з синами. Михайло не відмовлявся від роботи в закові. „А що,— каже,— тату! Я й сам бачу, що нам цю зиму з самого господарства не перезимувати. Попробуємо! Чень дасть біг, нам тепер пощастить! А для безпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!“

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не перечив батькам ні в чім! Дай йому, боже, талан-долю золоту і вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на інші потреби? Батько з синами рада в раду. „Нічого робити,— кажуть,— заставлю частку поля,— не продаваймо, заставмо до часу,— а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!“

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати батькові. Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пашеку, в яку спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю,— сказала вона кілька днів опісля.— Пішов ти на непевну дорогу, шукаєш ти зисків по гробах. Гляди, небоже, щоб не закопав своє щастя й свою душу в оті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, стара!— сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було меж ними.

Тимчасом робота йшла нескоро. Хворосту годі було й докупитися. Що навезуть із сусідних сіл, то духом розкуплять. Удвох взялися далі копати, а що вико-

пають, то зараз і кошем обгородять. Тягнеться робота тиждень, ба й два. Михайло вже докопався до твердої, піскуватої глинки. Поскорити годі було. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тимчасом то збіжжя в stodолі молотить, то коші городить, а мати пряде в хаті, сама-самісінька, і не раз тяженько сплаче, визируючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV

Позолі йде робота в ямі. Що глибше Михайло прокопує, то якось йому не вигідніше, якось ніби душно в ямі. „Але це нічого“ — думає він. А Василь жде та й жде: от-от покажеться кип'ячка, може нині, може завтра. Хоч корба руки уриває, хоч на дворі дедалі холодніше стає, хоч грошей за заставлену нивку щодень меншає — він не турбується нічим. Ось-ось кип'ячка наплине, всій біді кінець буде!

І дійсно наплила!..

Одного дня почув Василь з ями якийсь крик. Крик був дивний, — зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Морозом пройняло його наскрізь, він затремтів, як у пропасниці, від дождання й непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайле, що там? — крикнув батько до ями.

Замість відповіді, Михайло зашарпав ливною, але дуже слабо.

Батько не знав, що сталося, чого треба Михайлові й чому не відповідає.

Шарпання почулося вдруге. Батько догадався, що може це син дає знак, щоб його витягати.

— Але чому він затих, чому не каже, що сталося? — думав собі батько, працюючи з усієї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі знемогли від довгої роботи, чи від непевного й тривожного доживання? Поволі підходить тягар догори, поволі виринає з непроглядної п'тьми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахилився над яму... Господи! Це що? Густий, нафтовий сопух ударив його, мов обухом! „Дав бог! Дав бог!“— скрикнув Василь. Тієї хвилини почув таку радість, таку силу!.. Його око поглянуло в глибіню... А це знов що?.. У киблі сидить його Михайло, не оперезаний ливною, як звичайно, а лиш одною рукою за неї держиться. Друга звисла донизу. Голова безсило спадає на груди, якісь корчі підкидають її догори... Але корчі щоразу слабші, рідші... Ось уже голова зовсім до долу звисла... хвиля страшної непевності... Друга рука пустила ливву, кибель похитнувся— й Михайло зі страшним глухим зойком повалився в безодню й щез у густій п'тьмі. Із глибини чути лиш, як бовтнув, мов колода, в кип'ячку. А там не чути нічого більше... І все це сталося так прудко, так несподівано, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Стояв, мов у якомусь запамороченню, не випускаючи із рук держална корби. Нічого не думав, нічого не тямив, не чув, не бачив... Аж ось протверезив його густий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі верталася, а з нею і страшна певність. „Пропає хлопець! Отто щастя!“— були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала його пропасниця. Бачилося йому, що якась сильна, невидима рука пхає його в глибіню, що якийсь голос кричить йому над ухом: „Скачи й ти і гинь з ним разом! Яке твоє життя буде тепер? Скачи, скачи!“ І нещасний батько чув у собі скажену охоту скочити в ту темву, пекельну безодню й загинути враз із сином. Аж коли вже зовсім був нахилився над ямою, відпхнула його від неї

друга якась сила — рука природи, що раз-у-раз і всюди береже свого життя.

Нарешті нещасний батько надумався. „Що владжу сам?“ Це одне питання прояснило йому все. Мов божевільний кинувся городом до хати, гукаючи щосили: „Рятуйте! Рятуйте!“

Збіглися на крик і свої, і сусіди. Ніхто не знав що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещасна мати заломила руки над головою, йойкнула і впала без пам'яті там, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасного? Спочатку ніхто не хотів лізти в яму. Боялися задухи. Лиш батько напирився: „Пустіть мене та й пустіть! Вирятую його, вирятую, а ні, то най же й сам із ним пропаду!“ Ледве задержали бідного Василя.

— Тату, татунцю!— говорив Іван.— Де вам лізти? І йому не допоможете, й самі задушитесь! Волю я. У мене голова міцніша, швидше витримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре ливною й спустили додолу. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, й незабаром Іван крикнув зі споду,—знак, що найшов брата. Вони тепер взялися ще швидше підтягати кибель угору.

А поки це діялось, другі тверезили матір. Згодом-перегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій сину, мій Михайлику! Що з ним? Де він?— були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний, весь облитий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, що перед хвилиною таке хороше та привітне й любе, тепер поси-ніло й надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Тікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не порятуєш,—лиш серцю жалю завдаси!..

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті батьківській. Лежить бідний парубок, — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, синє-синє, мов буз, свідчить про страшну муку, яку терпів умираючи.

А де ж ненька старенька? Чому не заводить, не голосить по покійнику, слізюньками обмиваючи поморщене добре лице своє? Чи вона ж його менше ніж других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше від других любила вона свого Михайлика, — і жаль її, лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька в коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Останнє нещастя добило її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, яким його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядячи на неї, як лежала, мов нежива, коло неживого Михайлика, вишептав лиш оці слова: „От щастя! Ще доведеться два похорони враз ісправляти!“

Відтерли Василю й занесли до комори. Лежить нещасна мати, як дерева колода, — худа, вужденна, безсила. Пожовкле й поморщене лице без усякого виразу; очі мутні й запалі, мов каганець, що догорає, світяться; сині вуста легко ворущаються... „Михайлику мій!“ — шепоче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більш нічого...

А її Михайлик лежить у світлиці — спокійний, незатурбований. Байдуже йому тяжка гризота батька, яку той, мов змію, в серці криє; байдуже йому й неміч та розпука матрина; дарма сумні шепти й молитви людей, що товпляться в сінях, головами похитують, руками помахують та словами стиха перемовляються: „Ну, й хто б того був сподівався! Добре то той казав: грім щастя об хату, та й хата розпадеться!“

Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!“

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до панотця.

— Слова Ісусу, пан - отчику!

— Слова навіки! А що там, Василю? Чув я, що нафту добув?

— Та так, єгомостуню!.. Але нещастя.. Сина мені задушило...

— Ага, так так! Ну, бачиш, який ти необережний... Чому ж ти млинка де не роздобув, та свіжого повітря не намлинкував до ями? Бачиш!

— А бачу, панотче, бачу на своє лихо!

— Ну, й що ж у тебе чувати?

— Та нічого, єгомостуню... Я прийшов, щоби грішне тіло землянці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, слухняна дитина була... Знаю, знаю! Ну, Василю, але ти тепер багач!..

— Та який, єгомость?

— А, який? От кип'ячка добулася... бачиш, господь благословив.

— Ой, єгомость, не говоріть, благословив! Волів би мене був так ніколи не благословити! Що мені з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церковці божій чимось допомогти. Бо ті гроші однак тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, панотчику.

— А бачиш, небоже! А мені за похорон п'ятдесят золотих. Ну, га, що? Це тобі тепер ніщо!

— Ей, єгомость, то забагато! Бійтеся бога, в мене тепер така гризота, де мені ще торгуватися?

— То байка, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледве, ледве! Хто знає, чи ще тиждень продихає. Знов видаток а готового, панотчику, нема!

— Га, то згодимся за обидва похорони разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек-за-пек, єгомость! А ви що говорите! — скрикнув бідолаха Василь, вражений до глибини серця такою бесідою. — Щоби я для живого християнина наперед похорон торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, й він схилювався й підняв капелюх, що лежав на підлозі.

— Ну, ну, то я жартував, — сказав усміхаючись павотець. — Нема в тім нічого злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Бач, треба в честію тіло поховати, треба ще з Попелів панотця запросити. Уваж же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так ніби в пальці тріснути, небоже!

— В ласці божій оставайтесь здорові! — ледве промовив Василь, виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм, ая!..

VI

— Куме Василю! Бог дав, бог і взяв, його воля свята!

— Свята воля божа, кумцю солодкий, на що в тугу вбиватися?

— Ніби то щось pomoже! Сталося, то вже не відстанеться!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої татуньо небіжчик!

— Дай, боже, душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам грішним прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже догорає! Що буде з газдівства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоровля!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горілці. Василь нічого не го-

ворив, лиш сидів, підперши важку від гризоти голову руками.

— Ей, кумцю солодкий! Дайте бо спокій, не сумуйте! Та ж нам усім туди дорога, чи скоріше, чи пізніше. От випийте з нами ще трохи, забудеться лихо. Адить, незадовго єгомость надійдуть з парастасом¹. Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, потнний боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як мав його взяти? На що тепер я на світі здався, — промовив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най господь все зле відвертає! Най ось на тім станеться! На що вовка з ліса викликати? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить! — простогнав Василь. — І мені не давала спати. Все мені шепотіла: „А йди ж, копай, а побачиш, що там буде!“ Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочку докопався! Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Чи на те ж я тебе ховав, годував як соколика, щоб тебе нині до такого шлюбу виражати?..

Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих, стриженых вусах. Сусіди, приятелі знов почали потішати його, приговорювати, приохувати... Василь поволі трохи розговорився в їх кружку, випив одну порційку² грітої з медом горілки, далі й другу, третю... Кров непомітно живіше закружила в жилах, гадки непомітно плуталися, товпилися, одна другу витискала й морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль швидше розпливався в сльозах, гризота розтавала від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював

¹ Парастас — заупокійна церковна відправа.

² Порційка — чарка.

з натиском, мов шпотаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози дедалі частіше капали на дубовий стіл. Сусіди розмовляли все стиха, повагом, а в ухах Василевих їх розмова дедалі, то невиразніше оддавалась, мов плескіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала червоний, гарячий напій і виливала його з порції в горло, мов розжарене вугілля, що все дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій!—лепетав він, мов у нестямі, втираючи сльозу рукавом.

— Куме Василю, встаньте, перестаньте плакати!—загомоніли сусіди. — От глядіть, єгомість прийшли парастас правити! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душеньці! Ходім! Михайличку, синочку!.. — лепече Василь, шкандибаючи до хати.

В хаті світло падає круг покійника, і миру повно й два попи парастас правлять, і два дяки хриплять та бегечуть свячені пісні. А Василь став край одвірка та дивиться та прислухається, а якось не може розібрати, що воно це й до чого? Світло якось непевно мигтить йому поперед очі, посиніле лице покійника щохвилі міниться, скоро хоче до нього батько придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов справді виряжає сина до шлюбу, а не на „вічну дорогу“. Лиш чує добре, що сльози ще й досі не перестали капати, а люди сумно на нього ззираються та шепочуть: „Бідний батько! Серце йому крається! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що третій лишився, ато бідолаха б совсім пропав!“.

Василь чув оті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи манівцями, дедалі все рідше нагадують про Михайла. Але сльози сами пливли й пливли з його очей, хоч гадки не знать куди блукали.

Скінчився парастас, і панотець велів принести домовину та зложити в неї мерця. Василь придивлявся зачудований до двох парубків, що придвигали тяжку труну, збиту з грубих дощок, і заметушились коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли на бік, зняли полотно, котрим був накритий, а далі здвигнули тіло та вложили у дерев'яне. Василь, що досі стояв тихо й непритомно, почув тепер, що ніби його щось уколало глибоко в серце, і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так несподівано різко й серед загальної понурої тиші, що в одній хвилі цілий тиск людей, жінок і чоловіків, скупчилося круг нього, потішаючи та розважаючи його смуток. Парубки тимчасом закрили віко труни, взяли свого товариша й понесли з хати, вдаривши на обох порогах труною по три поклони. Труна глухо задудніла, немов говорила:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, хай моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар тісна громада людей проводила Василя, потішаючи та розважаючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічого, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не тямив. Лиш часом уста його ворушилися трошки, щось перелітало по його лиці, що одначе більше скидалося на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад призели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала богу духа в тій самій хвилі, коли вивозили з хати її сердешного Михайлика, він стояв мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе.

Сусідки й сусіди знов потішають, знов розмовляють, знов частуються. Василь сидить межи ними, — порція,

кружачи, не минає і його, — а що більше п'є, то помітніше оживає. Вже й говорить, і плаче, й очима навкруги поводить... Ніч настала. Василь, хлипаючи, впав на постіль і твердо заснув. На другий день прокинувся, мов потовчений і мало зачудувався, побачивши знов труну на лаві. А йому ж мерещилося в голові, мов крізь сито, що вчора в нього був похорон. Навіть той біль гострий почув знов у серці, що пройняв його був учора, як брали трупа з лави. Чи то, може, сон був? Відки ж цей мрець?..

VII

І знов у Василевій хаті тиск народу, гомін та охкання й шепти кумочок. І знов до нього бідного тиснуться з усіх боків жадані й нежадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружляє й співи попів та дяків розлягаються в хаті, в сінях, на оборі; клуби диму сунуть із кадилиць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього, а на другий день по похороні, коли прокинувся й, оглянувшись по хаті, побачив, що він сам один, мов серед вимерлої пустки, то подумав на хвилю, що це все був сон поганий. Аж згодом продрухавшись добре й оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої оказії, переконався, що це правда достотна, що він — сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А в нього ж ще один син зостався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько своє сирітство згадуючи, не згадав про нього, про свою єдину тепер потіху?

Дивно нераз буває між людьми. От лучиться в батьків діточок кілька — й добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би, чого й бажати? Любов батьківська, як сонце, всім рівно світить. Та ні, не так воно. От поглянь, то побачиш. Батько найліпше любить най-

старшого, мати найменшого, або як там, а середуше
межи ними жие й робить і все ані тато ні мама його
не помічають, ні попестять, ні похвалять ні за що.
І росте воно в хаті, мов чуже; привичне до самоти
й мовчанья, а батьки дивляться на нього, коли пере-
ходить мимо них, а їх гадки бачать другу, більше
люблену дитину перед собою.

Таке було й з Іваном. Отак колинебудь спитати
Василя про Івана: — „Іван, — каже Василь, — мій Іван?
А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що воно
з того Михайлика за дужий парубійка! Золото не
хлопець!“ А спитати було небіжки Василихи: „А що,
Василихо, ваш Іван поробляє?“ — „Та що б вам по-
робляти? Десь певно щось у стодолі пипнає¹. А Ми-
хайлик он пішов до сіна, та й не знаю, чи верне,
біднятко, до обіду? Ей, то-то хлопець з нього зро-
бився, як квітка! То моя потіха, то мій синочок!..“
І так усюди й усе бувало. Чи батька, чи матір спи-
тати про Івана — все на Михайлика звернуть. Іван був
середущий межи їх дітьми, й хоч слухняний, тихий,
батькам покірний, — все проходив мимо них майже
непомічений, і брати хоч увесь вік у злагоді й приятні
жили, та все таки за прикладом батьків і собі почали
мимоволі згори дивитися на Івана, вважати його за
слугу дома, за щось нижче від себе. Іванові не раз
гірко приходилося слухати наказів молодшого брата
й не раз задля того доходило в них і до маленьких
передирок. Але ніколи не приходило й на думку бід-
ному хлопцеві оглядатися за глибшою причиною того,
ніколи він не брався розтрясати те, як і чому так із
ним поводяться родичі.

Та втім не можна сказати, щоб вони його не любили!
Хрань боже! Адже ж Івась був їх дитина не менше
других, адже ж ніколи їм не сприкрився ні непослухом,
ні прикрим словом. Але все таки його любили не так,

¹ Пипнає — шпортається в чомусь.

як найстаршого та наймолодшого. Ось, наприклад, раз везли вони сіно крутим переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Іван і батько віз придержували, щоб не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а блискавицею кинувся до нього. І бачите, якби був на волосинку пізніше встиг, був би віз доразу перевалився і бідолага Іван був би смерті пожив під вагою. А то вдвох причепилися до васага¹, а на Михайлика крикнули, щоб живо волів нагнав, і духом перемчали позад западню в брід. А коли стали в броді волів поїти, і Іван зняв сорочку й промивав закривавлене плече, яке в тій страшній хвилі передер суковатий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три й, міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотів якомсь сердито: „Пек тобі, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно, а було б мені хлопця збавило! Ігій!“.

Ну що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що все пильно вештаючися по всіх усюдах, буцім оживляла й наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по тяжких похоронах. А коли збудився, вже сонечко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоб грошей роздобути та посплачувати за заставлену нивку й за похорони панотцеві. Іван, при звичаєвий змалечку до невсипущої праці, не ждав татового наказу й не хотів перебивати йому сну. Сам полагодив із спекулянтами, що один перед другим перлися закуповувати у нього кип'ячку.

¹ Васаг — віз.

Торгу досбили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завдаток на руку, як стій поспішив до „механіка“ (був це простий столяр із Дрогобича, що під тою шумною назвою думав тут доробитися грошей) і закупив млинок до перевітрювання закопу. Далі накупив іще бочівок, в котрих, як умовлено було, мав достачати кип'ячку до свіжо збудованої дестилярні (до „лютрунку“, як говорили робітники), і принявся черпати й видобувати з глибини земний скарб.

Живо йшла робота. Найняті робітники балакали, жартували, а Іван все мовчки робив. А за той час Василь ледве - ледве звівся з постелі, став серед хати й, оглянувши пустку та нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку, чи з мотовилом, чи з якоюбудь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у посиротілій хаті. Не було кому ложку страви зварити. Василь неваче зовсім стратив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічого, не говорив нічого, — все лиш у думках та в думках. Іван знов уже при роботі, — все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлопець серця, ні відваги закликати й батька до якоїбудь роботи, бо бачив його сум тяжкий. Не знав він, що робота — то лік на сердечний біль і тугу, і давав тому болеві дедалі більше рости в серці в старого батька. Але частенько, вертаючись увечері до хати, заставав Василя незвичайно плачливим та говірким, — знак, що старий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоб залити „хробака в серці“. Не мав Іван смілості вимовляти за те батькові, лиш повечерявши, що там було, лягав спати й засипляв скоро твердим сном, не слухаючи, як Василь нараз до півночі певдичив¹: то плакав, то знов говорив.

¹ Певдичив — балакав, розмовляв.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, без уваги на його нехіть, надокучаючи йому розважанням та порадами, непокоячи його своїм теркотливим гамором, хоч іноді дещо й допомагали в хатній роботі. Але нераз не заставали Василя в хаті і йшли шукати його до комори. Тут стояла ще незаймана смертельна постіль його небіжки, в другім знов куті, в засіці, стояла звичайно баклажка з горілкою, що нею бідолаха Василь силкувався приглушувати свій біль та свою нудоту. І нераз сусідки чули, як ходив він по коморі тяжкими кроками, хлипав мов дитина, або голосно говорив щось, обертаючись до кутка, хоч слів його крізь стіни не можна було розібрати. І сусідки кивали головами та перешіптувалися mezi собою, що, мовляв, „це певно небіжка ходить“. І небаром, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав стала чутка, що Василюха ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марно своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII

Іван, роблячи контракт із спекулянтами, скільки мусить постачити до певного часу кип'ячки, помилився, надто щодо багатства ями. Немало спричинилися до того самі ті, що з ними він годився. Вони йому говорили, що яма багата, що кип'ячка буде раз - у - раз підпливати, так що за день ледве встигне зичерпати те, що за ніч підійде. А тимчасом не минуло й тижня, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще треба було немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий і третій — кип'ячка не підпливала. Треба було або копати глибше, або що; а ні, то біда, бо спекулянти день - у - день налягають, чому не довозить решти. Бідному Іванові

прийшлося круто, хоч гинь. Грошей батько взяв половину з того, за що згода була; поплатив довги,—ну й не лишилося при душі й стільки, щоб можна було копати далі. Знав Іван це добре, тому й не заходив із батьком ніколи в розмову про ті діла, а ждав нетерпливо, поки кип'ячка таки підійде.

Але кип'ячки годі було дождатися. А тимчасом швидко надходив час, коли Іван мусив додержати контракту. Мало не до розпуки доведений тим, що надії вічно дурили його, зважився нарешті парубок таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли на дворі вітер вив і сік у вічі дрібним холодним дощем, Іван увійшовши з стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі й наладив миску бульби, щоб пекти її в грані¹ на вечерю батькові й собі.

Василь, якому ноги від надмірного вживання горілки не статкували, а лице горіло, сів на припічок і, не кажучи й слова, наставив руки до вогню.

— Тату,—почав Іван несміло,—от знаєте, лихо з нами...

— Ой, чи не ще! Певно, що лихо, мати вмерла! — лепетав Василь, підносячи рукав до очей.

— Не те, татуню! Вмерли мама, ну, дай їм, господи, душеньці легко! Що вradить чоловік проти божої волі? Але тут ще інша біда. Купці кип'ячки допоминаються, а тут у ямі ні краплі.

— Дай їм! Дай їм усю що є! І яму й усе най собі беруть! То кров мого Михайлика бідного.

— Ну, а що ж нам робити? З чого будем дихати?

— Що робити? Бога хвалити,—сказав Василь твердо й замовк. Дарма Іван пробував договоритись з ним до чогось та порадитися. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хлилі хлипав, мов дитина, хоч сліз не було видно на його лиці.

На дворі почулося чалапкання, немов хто пробирався

¹ Грань — жар.

по глибокім, глинястім болоті; сінешні двері рипнули, і в хату ввійшов височенний, худий, каправоокий Шміло. Довга його бекеша, прогнила з долу в болоті, виторочилася сподом і висіла, як довге дрантя, та билась об худі, заталапані литки. Руде волосся ледве декуди виказувалося спід пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі, гостра, мов огнений клин.

— Дай боже! — сказав він коротко, входячи до хати й доторкаючись своєю сухою, заропленою рукою капелюха.

— Дай боже, здоров'я! — відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся, побачивши Шміла; обернувши проти нього помарніле лице, блукаючи поглядом, він вдивлявся в нього з виразом якогось несвідомого, дитинячого переляку.

— Ну, що? — спитав той, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Чому лихо?

— А не підпливає кип'ячка, та й годі. Що владжу? Я гадав копати далі, та от грошей нема.

— Ну, а що ж буде з нами? Ви знаєте, контракт позавтру виходить...

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От хіба так... Ви дали татові половину грошей, ніби за 500 киблів... так, чи ні?

— Ну, так, — сказав Шміло і кивнув головою, а його довга шия витягнулась, мов у кота, що простягається вздовж, готуючись упасти несподіваним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двісті бракує. Знаєте що, заплатіть ви мені за тих триста киблів, я з тими грішми розпочну далі роботу й достачу вам решту.

Шміло лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудрі, дай вам боже здоров'я! — сказав він і поклепав Івана по плечі. — Але

воно так не піде! У нас не таке право. Позавтра ваші триста киблів пропало, бо ви не додержали згоди. А я ще з міста зведу панів і пошукаю собі на вас решти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуйте здорові!—сказав Іван, усміхаючись через силу, хоч справді ці слова вкололи його глибоко в серце, і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я не жартую, бігме, що ні! Пощо мені жартувати? Мої гроші пропадають, мені не до жартів!—говорив Шміло, а бідний парубок вдивлювався тимчасом в його сухе, костисте й вижовкле лице, неначе не міг зрозуміти тих слів, або сподівався, що ось-ось лагідніше чуття заблїсне на тім пожовклім виді, що так немилостиво всміхався.

Але вид Шміла не змінявся. Іван одвернувся від нього й поглянув на батька, що за час їх розмови сперся був чолом об комин, зложив руки на підігнутих колінах і задрімав.

— Тату!—мовив Іван, торкаючи його злегка рукою за плече, — тату!.. Чи ви чуєте? Ось Шміло прийшов, допоминається кип'ячки. Що робити? Порадьте мене.

— Все йому віддай, все, най собі бере!—пробурмотів напівсонний Василь.—То проклята робота! Два сини мені згибли при ній, стара вмерла!.. Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла зясніло блідою іскрою радості.

— О, бачите, Івануню, що ваші татуньо не такі дуже вперті, як ви! Знаєте що? Нащо вам клопіт на голову? Продайте мені закіп! Він вам і так тепер не несе пожитку, а станете копати, гроші підуть, а хто знає, чи що буде! А так ліпше. Я вам ще доплачу сто ринських! Ну, що вам треба?

— Ні, того не буде,—промовив твердо Іван.—Роби, що хочеш, а продати частки не продам.

— Ні, то я собі сам куплю, без вас... Гадаєте, що як панів зведу, то ваша правда буде? Побачите, що й

кип'ячку стратите й закіп мій буде. А так волите взяти сто ринських і позбутися клопоту. Ні?

Іван не знав, що робити. Він тямив добре, що Шміло не дуже то й багато перехвалюється, говорячи про панів і про їх правду; він здавна, змалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (й біг знає, відки вони на-брали того права!) кожного разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, і проти того бідний селянин ніяк нічого не вдіє, хоч би й яку кривду потерпів. Але ж із другого боку бачив Іван, що й Шміло кривдить його немилостиво, що частка з закопом варта вдесятеро стільки, що він дає. Що було робити? Іван почав знов роздрухувати батька, і той ледве-ледве зрозумів, яка справа заходить. І Шміло не остався з боку, а час від часу докидав своє словечко, виставляючи Василеві то страшні суди панські, то знов свої корисні умови. Довго вони сперечалися. Іван твердо стояв, щоб не продавати частки, але Василь раз-у-раз псував діло і вкінці хитрий Шміло таки на своїй поставив.

— Ну, Василю!—кінчив Шміло розмову,—ви добрий чоловік, а ваш син, то такий твердий, що й не приступай до нього! Але що мені до нього? Ви ще тут газда, вам вільно порядок робити. Ви завтра прийдіть до писаря, та й там напишемо всю згоду. А я зараз виплачу, що там прийде. Чи так?

— Та так, так!—сказав ліниво й неохоче Василь.

— Ну, то бувайте здорові! Добраніч!

— Здорові ночуйте!—сказав Василь, і Шміло ви-йшов, рипнувши дверми, та й щез у пільмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило, що він пішов.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межі челюстями, кидаючи кривавий відблиск на припічок. Іван стояв німо, опершись ліктями на комин, а Василь почав те-ребити печену бульбу, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насіла, мабуть, на Іванову душу,

та не легше, бачилось, було й Василеві. Але покищо обоє мовчали, й в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли померші душі обходили невидимо кругом хати, й від них мовкло все, тихо, глухло, завмирало...

ІХ

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Нарешті Іван перший перервав мовчанку.

— Тату,— сказав він,— ви дуже зле зробили, що так легко далися на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову й дивлячись нерухомим поглядом у полум'я.

— Не треба було продавати частки, хто знає, може б...

— Чи не стулиш ти свою хавку? — крикнув нараз Василь.— Чи ще й ти мене будеш доїдати? Мало мені свого лиха?

Це було перший після подвійних похорон раз, що якось живіше чуття заворушилося в його душі. Але на цей раз воно тривало лиш хвилину, і Василь як стій знов спер чоло на крису¹ комина і німо вдивлявся в грань, що мигкотіла й згасала потрохи. Та не так було з Іваном. Йому справді досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, й він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтесь на мене, тату! Я правду кажу. Що те ховати. Всякий вам те скаже. Частка з закопом варта найменше 800 ринських, а ви пустили її за 120.

— О, який мені тут таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав стільки кип'ячки, щоб не потрібно було нічого продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен? — відказав Іван.

¹ Криса — край.

— Мовчи, дурню! — крикнув розлютований Василь. — Доки я ще жию, не смієш мені під ніс тикати те так роби, а це так. По моїй голові про мене, давися всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я не знаю, — відказав Іван твердо, — як так будете й далі порядкувати, то чорт який, а не що лишиться по вашій голові.

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий! Не досить мені своєї гризоти, ще ти мені будеш дорікати?..

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині незлякавий, з жалібним видом, і буцім не бачив батькової погрози.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але вважайте, що все на вашім сумлінні лежить, що з кожного шматка батьківської земельки, яку віддасте в погані руки, прийдеться вам перед богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши те, Іван вийшов із хати й пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, вдивлявся нерухомим поглядом у грань. Лиш кров живіше ходила по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межі челюстями.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його й лишали в самоті, доти туманів він сам один, гризся й забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя й теперішнє сирітство та страшну погибіль двох любих синів занадто глибоко шпигала його серце, він заливав того невмолимого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів — горілкою. Але тепер життя зачало знов його чіпати й саме нині вразило його в болячу сторону серця, діткнулось пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибіль. Годячися з Шмілом, бідний Василь тяжко терпів сам у собі й часто сам не знав, що говорив.

А тут ще тверді, спокійні та жалібні й, як сам те почував, доразу правдиві слова Івана вразили його ще глибше й розжарили полум'я гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на Шмілу, чи на себе, чи на Івана. І чого вони взагалі хочуть від нього? Чому не лишать його в супокою? Чи він їм набивається, чи жадає чого від них?..

Такі гадки ходили по Василевій голові й не відступали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита п'ятьма густим стовбуром не залягла хати.

А в голові Івановій чи не снувалися ніякі гадки?

Василь, певно, сидячи на припічку і вдивлюючися в грань, і не подумав, що, може, його синові прикро приходилось цеї ночі, що може бабуся-гризота і йому засіла в головах. А так воно й було. Неспокійно перевертався Іван на соломі в стодолі. Він цілим тілом тремтів од холоду й не міг ogrітися. А гадки його гуляли по цілім „татовім“ газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він нелад та занедбаня, що скрізь закрадалися. Обірнику¹ на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю й лиш усього-на-всього шкреток² засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в стодолі порожньо, в коморі порожньо; торішнього року не дородило. А ще до того тато частку продає! А ще до того з закопом! Хто знає, може, якби було ще зна сажень прокопати, була б знов кип'ячка пустилася? Хто знає, якого скарбу збувся батько за 120 ринських... „Ех, голово стара, нерозумна!..“ — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи, що почати, щоб бодай решту поля зберегти. Далі рішився піти завтра

¹ Обірник — гній.

² Шкретками звать підгірянні клапті поля, відірвані від цілого масиву, як от де між прилісками, або на горбочку між вогкими сіножатями.

при святій неділі до панотця розповісти, як що є, і просити поради. На тім і заснув.

Х

Була свята неділя. Невеличка, стара бориславська церковця стояла сумно на пагірку за селом. Не отінювали її вікові, розлогі липи, як звичайно буває по інших селах. Кладовище з позападалими могилками стояло голе й виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерті, погрозливої на все, що лиш побачить. Напіврозвалена трупарня опиралася об стару, головату вербу, котрої гілля стриміло над нею замість стріхи. З другого боку стирчала гостроверха дзвіниця, що вся тряслася, коли на ній дзвонено. Та й дзвони ж то гули якось так сумно та недоладно, мов справді тільки в них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу божу, а з села йдуть перевулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшов, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, балакають, регочуться та зітхають важко — як кому до чого ...

— Аж ось згори горбком надійшли панотець із паламарем, та й ще з якимось третім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півтораків Іван до ксьондза ходив? — сказав хтось у гурті.

— Певно старий потовк його сп'яна, — сказав другий.

— А чи чули, кумунцю, що небіжка Півторачка ходить щоночі до чоловіка?

— О, говоріть, т'адже Микитишин Петро на свої очі бачив якось, як ішла. Та й он Калинчина Гапа розповідала, що, каже, йду я в берег глину копати, от так мене мама ввечері виправили, дивлюся... — Гіднаповажна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджаючи панотця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Тут не корчма, а дім божий!

Надійшов єгомость і парафіяни поставали перед дверми в два ряди, з котрих кожний брав одну руку поважного пастиря, й всі цілували її по черзі, „як бог приказав“.

Почалася хвала божа. Іван стояв у кутку й бив поклони, голосно стукаючи чолом об землю, немов хотів тим заглушити якусь сердечну гризу. Неподовзі надійшов і Василь і став позаду криласа. Його очі западали глибоко й дивилися сонно й мутно споза підпухлих повік. Глибокі зморшки на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного й смілого чоловіка. Згорблений, мовчазний, він видавався багато старшим, як був по правді.

Перехрестившись разів з п'ять і вдаривши три земні поклони, Василь почав кланятися на всі боки. Здивувало його трохи те, що дяк і паламар немов не помічали його, а останній ще час від часу позирав на нього якось чудно зза бокових віттарних дверець, помахуючи в руці лісковим гасильником. Аж ось і євангелія. Паламар виносить оберемок свічок, що братство церковне підчас читання держить засвічені в руках. Як котрий із братів не одержав у церкві свічки, то була це для нього велика ганьба й кожний міркував, що мусив у чімось немалім провинитися, коли „єгомость не казали йому свічки дати“. Василя щось ніби торкнуло: ану чи дадуть мені свічку. Дивиться — паламар зачинає з другого боку, роздає одному по другім, кому просто тичучи в руки, кому другим передаючи, кому через голови й плечі пересягаючи. Вже скінчив одну половину, другу почав; уже ось-ось коло нього... дав Сеньові Гавранюкові, Микиті Благому, Олексі Вітишиному... тепер на нього черга — аж ні, паламар повернувся й ткнув свічку в руку дякові, що саме виводив носовим пискливим голосом: „Слава тобі, господи, слава тобі“.

Кров напруго закипіла в Василевих грудях. „Що я

таке,— погадав він собі,— чим я провинився, кого забив або запалив, щоб мене перед цілою громадою виставляли на публіку?“ Вчорашнє роздратовання ожило з більшою силою, почало снувати йому перед очима бог знає які дивовижні догади. „Е, кривда їм, що не можуть мене з усього обібрати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоч напублічимо¹ його!“ І бачилось Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираються на нього й кивають головами та шепчуть: „Е, мусів Півторак щось немале зробити, коли його паламар із свічкою обминув“. За тими гадками Василь і не чув „євангелія“. Доперва тоді отямився, як його почали штуркати й одпихати назад деякі громадяни, що звичайно на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницею. Василь пропам'ятався, підвів очі до віттаря й зустрів погляд панотця, що, бачилось йому, пильно стежив за ним. Він перехрестився поквапно й почав слухати проповіді.

Панотець як кожну проповідь, так і нинішню зачав ось якими словами: „Да воскреснет бог, і разидуться всі вразі його... Слова суть записані в святого євангелісти... гм, гм, гм“... На тім місці панотець звичайно закашлювався, і зараз після такого вступу дивним ходом думок сховався на інше й зачав про пияцтво й легкодушність батьків, що не вважають на своїх дітей, на їх дочасне й вічне життя, а віддаються гидкому налогові² лише для того, щоб свому череву догодити. Панотець довго говорив, голос його не раз піднімався й гудів, мов би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що торохтить, до низу котячись. Особливо при словах: „Горе вам, п'яниці-недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гидкім налогові ви не тямите навіть про християнські обов'язки. Не досить, що ваше

¹ Публічати — прилюдно ганьбити.

² Налог — звичка.

господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні божої, ви, навіть ви сами, заллявшись до непам'яті трунком, лягаєте не перехрестившись, встаєте й, насамперед, замість зробити хрест святий на собі, сягаєте по келишок. Скажіть же мені, чи годен такий чоловік (панотець, розгарячившись, показав пальцем на Василя, і всіх очі звернулися на нього, немов перший раз у життю їм довелось його бачити), чи годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні, він худобина, гірш як худобина, бо й та ж таки, встане рано, то вперед здихне до бога, а потім аж береться до їди!...

Підчас цілої проповіді бідний Василь стояв як на терню. Які гадки снувалися по його нещастями й встидом приголомшеній голові, то лиш бог один знає. Але те бачили всі виразно, що бідолаха аж мівився на лиці й сам не знав, що з собою почати, коли очі всеї громади немилосердно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трохим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відітхнув, узяв шапку й хотів виходити, коли втім паламар узяв його за плече й прошопотів:

— Куме Василю, ходім но, чогось вас єгомость кличуть.

Що робити? Скулився Василице і йде за паламарем, ждучи ще більшої ганьби на себе.

В його душі дивним способом застряла приповідка. „Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їси, що тобі буду богу молитися!“ Василь не знає, відки вона тепер упала йому на гадку, і несвідомо проказує її собі в дусі раз і другий і третій, сам не знає, на що й на яке?

Панотець сидів на кріслі в ризниці й пив каву, котру йому приношено до церкви по хвалі божій.

Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи аж поки панотець не скінчить снідати.

— Що ти, Василю,— почав панотець гостро,— щось лихо справуєшся!

Василь мовчить.

— Був тут у мене нині твій син, жалувався, що поле продаєш, нічого не доглянеш, лиш усе горілкою заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, та вважай, щоб то останній раз за тебе чув. Фе, стидався би! Такий поважний газда, що повинен би всьому селу приклад давати, а він от що робить! Встид, ганьба!

Панотець кивнув рукою, а Василь вийшов, не сказавши й слова.

— Скотина якась, гадина не дитина! — думав собі бідолаха, йдучи на низ селом додому.— А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди но, щенюку якийсь, я тебе навчу!

Не знати, чи щоб забути про свій нинішній сором, чи щоб набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої іншої причини (хто знає, може погані й гидкі нахильності вже вроджені людям такого низького стану, досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової корчми, де вже на лаві сиділо кількох людей, і кружив по черзі келишок.

ХІ

— А, паничу,— почав увечері Василь, добре підпивши, до сина,— то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби? — запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталось за останні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитується мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком брехати на мене?

— Не знати, що я такого набрехав! — відворкнув півголосом Іван.

— Ах ти, погана скотино, негіднику якийсь... та на свого тата, що тебе згодував і виховав? То ти мені тепер на старості літ так відплачуєш, що мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися... що всі тепер на мене пальцями показують. Адить, говорять, пияк, розвійник, марнотратник!.. То ти мені вже тепер таке строїш?

Василь, говорячи ті слова, впадав дедалі в більшу лютість. Його невеличкі очі загоралися живішим, непевнішим блиском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби стискалися від лютості. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів у закутку, ще збільшала його гнів.

— А, ото ж собі виховав гадину сорокату за пазухою, о! То синочок, що рад би, щоб всі батька відцуралися, щоб всі на нього плювали, пальцями показували, як на диво яке! То мені синочок, о!

— Тату,— обізвався твердо, але трохи тремтячим голосом Іван,— тату, ляжте нині проспиться, а завтра розмова буде по тверезому. Правда — правдою, я винен у тім, але ви ще більше.

— Що ти, виродку гадючий, ти мені, своєму батькові, смієш розказувати, мене винуватити?

Роздрочення Василеве, що так нагло вибухло й зміцніло в останні дві доби, шукало без упину, на кого б вилятися з цілою силою. І ось нагода трапилася: перед очима був Іван - бідолаха. Василь в запалі прискочив до нього й з цілого розмаху вдарив його кулаком поза вуха.

— Тату,— скрикнув Іван, схапуючись,— а ви що робите?

— Мовчи, виродку поганій! Знай, як батька шанувати!

Він знову вдарив, кров пустилась Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи нарешті з свого ніби байдужного спокою. — Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука!

І знову вдарив. Лице Іванове посиніло. Йому також не стало терпцю і він п'ястуком штовхнув батька в груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув насеред хати.

— Га, поганине! — ревів п'яний, розлютований Василь, силкуючись підвестися з землі й хапаючись за сокиру. — То ти вже й на мене руку здіймаєш? Рад би мене швидше в труну покласти, щоб самому всім подавитися!.. О, не діждеш, страччуку¹ проклятий, не діждеш, мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру зза лави.

— Тату! — проговорив за той час Іван тремтячим, але твердим голосом, най вам бог того не тямить, що ви про мене говорите, та що зо мною робите! Але щоб не гадали, що я напосівся так дуже на ваше добро та жду вашої смерті, то бувайте здорові! Я відрікаюся всього. Жийте собі, най бог помагає, доки вам судилося, робіть собі з своїм добром що хочете, записуйте його по своїй смерті кому вам уподобається, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинути, волю свої руки по кичеренки² проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, і постать Іванова лиш мигнула попід вікна й щезла. Василь стояв за той час серед хати з сокирою в руці й не знав довгу хвилю, що таке сталося. Його лютість, спочатку скажена й сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло.

— „Ігі, а я що зробив! Рідну дитину від хати відігнав!

¹ Страччук — заведбана, безпритульна дитина.

² Кичеренки — щиколотки.

Та й за що? За те, що мені піп не казав у церкві свічку дати? Тьху на тебе, помано! І що то таке велике? Гей, гей, як бог хоче чоловіка покарати, то насамперед розум у нього відбере! Мені б то нині було розумцю більше здалося, мені!..“ Василь довго роздумував і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати, сидячи повочі та сперши голову на криси глиняного комина, під яким не горів нині вогонь, бо не було його кому розложити,—не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, вимовившись із тою погрозою в першій запалі, вернеться зараз на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сні морочили його аж до рана.

То раз бачив усіх своїх синів, що тонули в глибоченній ямі в смердячій кип'ячці й дарма кликали його рятувати. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в корчмі з чорними, брудними, замащеними людьми, що на їх аж дивитися гидко.

Бачить Василь, що й Іван поволі стає такий, як вони, кричить, співає й ганьбить усіх, як вони, п'є й валяється по болоті, а далі наливає порцію горілки, досипає якогось порошку й підносить йому: „Пий, каже, старий, на здоров'я“. Але Василь ніби знає, що це горілка затроєна, що Іван хоче його швидше упхати в могилу, щоб вдавитися його добром. „Геть пішов, негіднику! — кричить він крізь сон і кидає келишком до землі.— Чорта з'їси, що дістанеш із мого добра хоч рубець! Ні, ти й шнура не варт, щоби тебе на нім повісити!“

Такі сні плуталися в Василевій голові цілу ніч. Нарешті розвиднилося. Настав один із тих сірих, захмарених зимових днів, коли надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті й холодно й понуро, темряво й сумно-сумно, мов у домовині, та ще самому. Василь зранку загорнувся в кожухах, назув чоботи й пішов подавати худобі. Потім увійшов до хати, воркотячи з досади, і привявся

розкладати під челюстями вогонь, щоб хоч трохи обігріти хату та порозморожувати вікна.

— І де той хлопчище повіявся? — говорив Василь сам до себе. Т'адже чень ще не здурів хлопець, не шубовснув собою де в яку діру. Ігій, щезай, маро з такою роботою!

А то вже звісна річ, що коли чоловік, та ще до того недосвідчений і маркітний, яким тоді був Василь, візьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Нічого не йде йому під руки; куди повернеться, все йому заважає. Вогкі дрова не хочуть горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а коромисла годі найти, там знов цеє, а там теє, й дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, і як котрий нетерплячий, то кине все, ще й плюне й ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на весь світ і на себе, він сів на лаві, поскидавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь одежу. В кінці бідолашний не видержав — сплюнув, загорнувся кожухом та й пішов до корчми, воркотячи: „Най тебе тут грім трісне з такою роботою!“

Довгий, рудобородий Шміло ще вчора докінчив торгу з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом¹, але, йдучи вигоном, задрів його, як той сновигався в лисім хутрі коло його закопу, — і сніговійниця йому байдуже! — і махаючи рукою, давав накази найнятим уже робітникам. Ніяке слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив Шміла на своїм батьківськiм полі, та ще й погадав собі, що через те поле він вчора так покривдив свого сина. Затрепетало старе, зболіле серце, мимоволі навернулися на гадку Іванові слова: „Тату, най вам бог того не тямить, що ви робите!..“

¹ Шинквас — прилавок.

ХІІ

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертавсь і нікому було доглянути старого, зробити сякий - такий лад дома, потішити, порадити, розговорити. А зимові деньки повурі, зимові вечори й досвітки довженні, як море... Корчма тільки тягла його до себе, бо тут бодай хоч з яким ріпником побалакає, а то в горілці бодай на часинку втопить свою тяжку, невсипущу гризоту. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи як інакше собі смерть заподіяв, що не вертається?.. Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоб зараз смерть собі робити. Значить, став десь на службу.— „Ну,— погадав собі Василь, доміркувавшись до того,— най собі трохи побуде на чужих людях. Припре його біда добре, вернеться як непришній“. І заспокоєний тим, Василь навіть не допитувався за сина. Горілка дедалі все більше морочила його пам'ять, все рідше він міг розумно думати, а звичайно сидів у корчмі та блукав по селу, мов сновиди, бродячи та падаючи по глибокім снігу.

Шміло вмів його притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий корчмар бачив, що в Василя газдівство велике, хоч занедбане, й припадав коло нього, радив, потішав, живив, і поволі - поволі виссав з нього все, що далось виссати. Василь скоро розпустив гроші, що йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу й збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось - ось Іван вернеться і не то, що не дасть батькові далі тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло, правда, й те знав, що Іван не за далекі гори відбіг, але мерележавши в одного газди в Попелях тяжку слабість, найнявся таки в нього на службу, вражений до живого тим, що батько ані разу навіть не навідався до нього в

недузі, ані слівця йому не переказав, щоб вертався абощо ...

— Відреклися мене, ну, то як собі хочуть! Най собі там газдують, як хотять, а я й тут пожию, побачу.

Минула зима. Василева хата стояла пусткою, бо сам Василь більше перебував у Шміла, там і днюючи й ночуючи. Зате в Шміла було людно й весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало все було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо хто був бездітний, що не мали вже поля, крім якого там городця та того, на чім хата стояла. Не зважаючи на гамір, сум якийсь наліг на весь Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зате, мов мурашки чорні, снувалися спекулянти, стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби. І поміж хатами гамір не вгавав. Тут трачі ріжуть тертиці на високій кобильниці, там теслі цюпають, мов жовни, обтісуючи та ріжучи дерево — це будують новий магазин, широчезний низький будинок на склад кип'ячки. Там знов бондарі під голим небом стружуть клепки на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пилки, стукання сокир, але це не та жива, свіжа рухливість сільського, весняного життя, це зловісні голоси, передвісники нового життя, важкого, брудного, нерадісного життя, на яке з цього часу засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копати „на великий камінь“. Ще зимою він найняв робітників і взявся був до свіжо закупленого Василевого закопу. Догади Іванові справдилися щодо волоска. Прокопавши два сажні, Шміло натрапив на нафтове джерело, що протягом тижня дало більше як 120 ринських чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій частці копати три нові ями, а покищо крутився й запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися, ні пропам'ятатися; бач, хитрий корчмар хотів видурити в нього решту поля. Та й, правду сказати,

була пора якраз до того. Вастль все дужче підупадав: гризота й горілка підкопувала швидко його розум і здоров'я.

Хто ще знає, що було б сталося, якби бідолаха Василь був найшов між людьми щиру пораду, теплі, привітні й зичливі серця. Але так не сталося,— не тому, щоб Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, щоб це були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай тоді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді.

Але з тою самою щирістю, з якою рятували сусіда в пригоді, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так в саме казання про чуда та догми, а більше в те, що говорилося по казанню. Такої приватної бесіди до громадян звичайно кожний панотець не залишає, чуючи конечну потребу, окрім речей „божественних“, згадати й про близькі всім земні справи. Отже ж то в таких бесідах панотець не проминув ні одної неділі, щоб виразно не натякнути про Василя, про його грішне й безбожне життя, про пекло, що його жде по смерті, про встид, який робить усій громаді той газда, що недавно ще числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх у церкві звернені на нього, що шепти, які залітають з бабинця, йдуть не про кого, як про нього. Далі-далі, коли панотець не кидав своїх натякань, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоб не слухати кожнісінького разу ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а на остаток дійшло до того, що панотець явно назвав Василя „плямюю на все село“ і наказав вірним парахвіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили й розмовляли за столом, а до нього й не оберталися.

Він бачив, що всі поглядають на нього косо й бо-

кують від нього, мов від заповітреного, а хоча хто й заговорить, то якимось холодно, сквапно, без тої щирості та теплоти, що ними відзначається розмова добрих знайомих, коли зустрінуться за чаркою. Василь ставав дедалі, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова в корчмі й не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі і в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові.

Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, невважливий вираз, що відзначає всіх ідіотів, у яких помалу щезає все людське, а лишаються чисто звірячі вегетативні інстинкти.

XIII

Вечір. Маєва, ясна ніч, мов легке покривало пахощів, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю. У Шміловій корчмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей.

Деякі в обтертих, зароплених сорочках із такими ж лицями, їдять хліб, держачи його в таких замащених та неохайних руках, аж гидко на них дивитися. Це ріпники, що цілий день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони позабирали тепер тижневу заплату, і кожний гадає собі на думці: „Ех, дам собі вині духа! Досить увесь тиждень гриз хліб та воду хлептав!“

Але покищо всі сидять ще тихо, казали собі дати хліба, м'яса та пива і їдять швидко, хапаючись, неначе за один раз хотять надолужити за увесь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше й порядніше, розмовляють поважно, сміються голосно, поводяться мов у себе дома. Це бориславські громадяни, що прийшли до Шміла покріпитися та побалакати. Не один в душі аж потерпає, нагадуючи, який то там жінка почне йому парастас вичитувати за те, що останній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то тепер передновинок! Ворушаться бідоласі мурашки за

плечима, та годі: про людське око треба і розмовляти весело, і сміятися, і жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний, рудобородий Шміло. Він саме вернувся з ванькіра від вечері в камизельці з тороками та в сабашковій шапці. Він не може спокійно всидити на лавці під стіною й, мов злодій, раз-у-раз поводить очима кругом. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: це „капцани“, від них багато не втругуєш.

Довше й радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечерю. Між ними почали вже кружляти чарки, розмова стояла голосніша, реготи частіші, а жарти раз-у-раз грубші. Це звичайна пригравка до „танцю“. Шміло знає, добре, що небавом кров молода розіграється під тими латаними, замащеними сорочками, а тоді все з дороги! Чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! Жити, вживати світа, доки служать літа!.. Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того ж не обходиться ні одна субота, й він із радості засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мов би вижидав якогось важкого удару, що от-от спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості й поволі смоктав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть но сюди! — закликав Шміло.

Василь, почувши корчмарів голос, встав поволі й підійшов до шинквасу.

— Ну, чого ви так сидите, чому не кажете собі що дати? Вип'єте порцію?

— Т-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Корчмар наляв порцію горілки, і він випив духом.

— Ну, ходіть сюди, сідайте коло мене... чого будете самі сидіти? Може ще порційку?

І, не ждучи відповіді, Шміло наляв і подав Василеві, а по тому ще кілька раз, доки Шміло не був переко-

наний, що тепер можна з Василем починати й про „гешефт“.

— Слухайте, Василю, щось я вам хотів казати,— зачав Шміло півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на лікоть і німо почав вдивлюватися в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до вуст...

— Видите, я вам хотів сказати, що... хто знає, як, що й куди, а може б для вас було ліпше, якби ви продали мені половину свого ґрунту. До чого вам його тепер, коли не маєте з ким його обробляти? А я вам гроші дам стільки, що будете мати, поки віку вашого. Ну, що, будем могорич пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече й потелипав ним добре, немов хотів збудити його з просоння. І справді, бог знає, чи Василь чув Шмілові слова; тільки слово — ґрунт вразило його притуплену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну й неозначену тривогу. Він позирнув на корчмаря, немов би перший раз його бачив, і, захитавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так нераз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того, та й не хочу! А чому не хоче й чого не хоче — і питати дарма.

— Ну, як собі схочете, я вас не силую! Про мене, най вам пустою лежить, а що мені до того? — відговорювався хитрий Шміло, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже зробився другий план, безпечніший і певніший. Але саме тоді, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що Шміло мов на спружинах підскочив і побіг гамувати крик.

— Що тут таке? Що тут таке? — розлягався його пискливий голос серед загального гомону. Ріпникам уже зачинало „підступати до голови“. Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно; жарти викликували спірки і власне от-от доходило

до бійки, коли Шміло вмшався, розбороняючи напівп'яних парубків.

— Ну, що ви робите? Дайте спокій, чи не можете забавлятися спокійно, як бог приказав. На що вам битися та волосатися?

— А ти, спекулянтська мордо, чого межи нас пхаєшся? — гукнуло йому кілька грубих голосів.

Шміло зачав говорити далі, а ті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали об стіл, ба й пляшки зазеленькотіли об підлогу. Гамір зчинився несказаний. Шміло ніби кричав і репетував, що це „розбій“, але на думці сміявся й тішився з того, знаючи, що тепер видере від п'яних усе, що мають.

А Василь під час того галасу та гуркоту сперся на брудний стіл головою й заснув твердо, мов дитина.

XIV

Поволі, одностайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленіли широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої зелені повставало щоразу більше горбків сірої глини, під котрими в темній задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмащені та заталапані, працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалось по Бориславі. За горбами в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах стояло по полю полукіпків, що зірок на небі, а на бориславських частках лиш денече кладенички¹ відніються. Вже другий рік — кара від господа, та й годі!

¹ Кладенички — купки сноців.

Василеве поле засівав Шміло, бо Василь ні до чого й не брався. Але хитрий шинкар доглядав його, мов дитину, пантрував, годував, а найбільше поїв та пильно зважав, щоб Василь як можна менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі всі його цуралися, хоч багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло Покрови це діялось. Василь сидів у корчмі під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виявляло ніякого смутку, бо воно взагалі нічого не виявляло; але його вуста говорили, мов крізь сон: „Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене тут кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я ж таки газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!“.

Страшно дивитися на чоловіка, в якого разом із за-непадом організму пішли в розлад усі духові сили. Страшно слухати, як такий нещасливий в якімнебудь зворушенню несвідомо вимовляє свої вражіння словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі все ж таки не що інше, як відголоски всіх найсильніших вражінь його попереднього життя, що якийсь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються з уст, але по очх такого чоловіка видно, що його дух, його увага захоплена зовсім чимсь іншим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що це говорить не той чоловік, що перед нами, а що це з нього говорить щось друге, чуже, незнане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язки з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо осягнувши свій план, помітно охолоднів до нього, почав обходитися з ним, як із слугою, далі-далі як з непотребом, що дарма в хаті являється. Василь - бідолаха довго не зазначав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція - друга горілки та лавка під грубою для ночлігу. Але шинкар, певний своєї здобичі, не гадав далі пильнувати й доглядати Василя й постановив собі

якнайшвидше позбутися його з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і, не кажучи й слова, як це робив звичайно, підійшов до шинквасу та протягнув руку, Шміло показав йому дулю. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стриміла й далі над шинквасом.

— Ну, чого хочеш, пияк? — гаркнув шинкар, одвертаючись до стіни.

— А горілки! — сказав Василь, киваючи рукою.

— Не дам! Іди собі до чорта! Досить мені дармоїда держати!

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи, що йому говорено.

— Чи ти собі не підеш від мене, ти, пся-віра, пияк якийсь! Я не маю горілки дурно! Заплати мені за все, що проїв у мене та пропив! Давай гроші.

Василь широко витріщив очі на Шміла й стояв ні в дві, ні в три. Шмілові не стало терпцю: він вихопився зза шинквасу й щосили пхнув Василя до груби. Ударився сердешний Василице ліктем об стінку й без сили сів на лавці, понуривши голову. І нараз, коли шинкар воркотів під носом на нього всякі наруги та погрози, він промовив наведені слова до Михайлика. Його голос тремтячий розлігся в порожній, широкій корчмі, мов голос мерця, а самі слова були так несподівані, що аж Шмілові мурашки поза плечима заходили.

— Ну що? Вже божевільний заплакав, — прошепотів він сам до себе.

В тій хвилі відчинилися двері і на порозі став гарно одягнений стрункий парубок із кошиком за плечима.

— Дай боже доб... — зачав він, здіймаючи капелюха та оглядаючись кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці.

Він встромив очі в його помарніле набрескле лице, стежив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній

руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі ж вліпив котячий хитрий погляд у парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але зараз же його зеленкуваті очі запалали втіхою. Він пізнав Івана й догадався, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоб його рятувати, та zarazом був певний, що Іван прийшов уже запізно.

XV

Іван повів батька мовчки до старої, запустілої хати. Господи, що діялося в душі у бідолашного парубка, коли побачив усе газдівство занедбане, запусcene, зруйноване, коли побачив, що тут, де недавно ще плило тихе, спокійне, достатне життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя,— що все припало порохом, приросло осетом та кропивою!.. Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї батьківщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів на своїм давнім місці на припічку, хоч між челюстями не горів огонь, а по хаті провівав той прикрий, що до кості пробирає, холод, яким одговить усяка пустка.

Вечеріло. Сонце закотилося за тяжкі, сірі хмари; від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого, удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убозтво й недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван, оглянувши обійстя, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба й теплої ковбаси на вечерю для себе і тата. Вернувшись з закупленою стравою, застав Василя на тім самім місці, де був лишив його; він сидів і тремтів од холоду. Іван затопив у печі й поставив перед татом хліб та ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині виголоднились не абияк.

Василь сягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов не своїми руками. Відрізав крайчик і довго держав його в тремтячій руці, все скоса поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доїдаючи свою частку. Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс крайчик до рота й знов із боку поглипнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів що йому сказати, та й сам того стидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю покмітив зараз, чого татові бракує. Його лице посумніло, і, мов чоловік, що бере на себе якийсь великий тягар, він устав, не кажучи й слова, і почав збиратися до відходу.

— Ні, ні... не йди, не треба... не буду вже, бігме, не буду! — пролепетав Василь, і собі ж догадавшись, що син задумав, але Іван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на вулицю.

— Ну, от мені й щастя! — гадав собі Іван, ідучи вулицею до шинку. — Гадав, застану тата при роботі дома, на господарстві, здорового, як бог приказав, а воно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як його доглядати, як пантрувати? Вже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли без тої парухи й кусник хліба йому в горло не йде!.. А тут ще й господарство прахом пропало, хоч розщибнися на голотечі! І що тут на світі робитовьки?..

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяк татові так швидко відвикнути від горілки. Його старий, гризотою надломаний організм, перепалений надмірним уживанням алкоголю, тим тільки й держався, що поганий трунок додавав йому сили. Василеві довелося б пропасти, якби хто раптом схотів відзвичаїти його від смертельного, палючого трунку.

Швидко вернувся Іван з квартою горілки й засів знову з татом кінчати перервану вечерю. Після двох чарок оживилося трохи Василеве лице, в очах забли-

скотіли слабенькі іскорки, але розмова якось не йшла, та й їсти Василь їв дуже мало, як не налягав на його Іван.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо поробляти? Як тут собі світа зайти? — почав Іван, поприбиравши останки вечері та поставивши пляшку з горілкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку й видимо силувався не глядіти на пляшку, відвертався, зітхав і не знав, де подіти свої руки. А коли Іван взяв її з припічка, він лиш раз крадькома поглянув на полицю, де була схована горілка, і знов боязко відвернувся. Іван не завважав того. Його мучили гадки про те, як поправити газдівство.

— Та от, адить, моя заслуженина невелика, всього 30 ринських, ну, але на перший раз то й те до чогось здасться. Ну, а через зиму треба буде тут таки стати де на роботу.

— Та так, синку, так, — сказав Василь.

Довго ще розговорював Іван, силкуючись не дотикатися й одним словом того, що батько звів господарство на ніщо, а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав крадькома догори, на стелю, а там на полицю, де стояла в куті пляшка з горілкою.

— Та що, може б ми вже спати пішли? — сказав наслідок Іван, бо побачив, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходімо спати, — підхопив живо Василь, — ти змучився, небоже, правда?

Іван, не відповідаючи нічого, почав вечірню молитву, разом і роздягаючися та вишукуючи всяке курмання на постіль для батька.

Іван довго не міг спати, чи тому, що лежав на голім запічку, лиш одною сірачиною вкритий, чи тому, що по хаті продувало різким холодом, чи може й спати йому не давала тяжка гризота, що мучила його невідступно весь нинішній день, відколи побачив батька й батьківщину в таким нужденнім стані. Бідний пару-

бок і не догадувався, що стан той далеко - далеко гірший, як це йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почалаходити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест на батьковій постелі. Дрімота пропала зразу. Іван скулився, залер дух у собі й насторожив уха щосили. Ось він чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах та прилавках. З першого року прийшли Іванові на гадку глухі вісті про небіжку маму, нібито вона ночами ходить по хаті, і волосся звелось йому вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але от чує — дренькнула миска на полиці, лава задудніла від важкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі в пітьму, побачив темну, невиразну постать батькову, що стояла на лаві й одною рукою придержувалась за горішню полицю, а другою видимо мацала по закамарках. „Що це таке? Чого він поночі там шукає?“ — була перша його гадка, але по хвилі якесь булькання нарозуміло його й посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів та огида опанували Івана зразу. „Старий пиячище!“ воркнув він сам до себе, але зараз же почув глибокий, сердечний жаль до батька, що не з власної ж волі таким став і що, може, в тім і його, Іванової, вини немало. Бо нащо ж він покинув батька в такий час, коли той, згризений, надламаний та лихом прибитий, не міг не прогніватися за такий його вчинок і такі слова? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? „І що з ним тепер робити? На кого лишити, як прийдеться мені йти цілими днями за роботу? Ох, господи небесний, за що ти мене так тяженько караєш?“

Такі гадки сунулися, мов важкі хмари осінні, через Іванову голову. А пляшка довго - довго булькала, поки вкінці, видко, не спорожнїлася до дна; Василь непевною рукою положив її на полицю, а сам знову, стиха

мацаючи та ступаючи по хаті, поліз на постіль, з тяжким, глибоким зітханням упав на неї і в одній хвилині заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, і не поворухнувшись, тільки з його грудей чути було час від часу зловісний дихавичний хрип, який наші селяни означають сумно гумористичним виразом: „Христос у грудях грає“.

XVI

Годі оповісти, як прикро й соромно було другого дня рано Іванові зустрічатися поглядом з батьком. І Василь, прокинувшись, видно дуже встидався своєї вчорашньої слабості, а коли син перший поглянув на нього, скільки міг спокійним поглядом, йому видалося, що це гнів і погроза, і бідолашний батько почав тремтіти всім тілом, мов мала дитина перед прутом, і ледве чути пролепетав:

— Іваночку, то останній... не буду більше, бігме, ні...

Але ледве Іван встиг якнебудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловік низенький, сухий, з посивілим волоссями над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава навіки, — відказав Іван.

— Іване, Іване, — задріботав старий, — от добре, сину, що в хаті тебе застав, а то біжу та й гадаю собі: ану жно він уже пішов куди! А воно ні! Добре, сивку, що тебе бачу: мене єгомость прислали, щоб як стій ішов до них, щось тобі мають казати.

— Мені?

— Ага, ага. Та от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас єгомость просять. Учора, як дізналися, що Іван вернувся, та й кажуть: ну добре, треба буде з ним поговорити. Ходіть та швиденько.

Говорячи ті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся й скакав по хаті то до Івана, то до

Василя, розмахуючи лісковим костуром, мов гасильником. Іван немало зачудувався, чуючи несподіваний заклик. „Що він мені має сказати? Може знов яку таку раду, як торік?“ подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покивував головою, мов сонний, але його помарніле, вужденне й зостаріле лице не виявляло ні цікавості, ні зачудовання, ні взагалі якогось почування.

— Ну що, тату,— сказав Іван по відході паламаря,— треба б нам таки піти до ксьондза; хто зна, що йому там такого треба.

— Ая¹, синку, ая,— сказав Василь, рушаючи з місця.

Якось натяг Іван на нього кожух, загорнув на себе гуню, і вдвох пішли по болоті після вчорашнього дощу.

Бориславський панотець був чоловік середнього віку, середнього росту і взагалі середня звичайна людина, яких багато зустріти можна. Лице його не виявляло ні одної різкої типічної риси, вдача ні одної виразної, смілої признаки, ні одної сильної пристрасті. Такі люди в нас лучаються дуже часто в так званій освіченій верстві нашого народу. Їх холодна, спокійна кров ніколи, або рідко коли, бунтується против їх розуму, тож і розум їх, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза межі щоденного, спокійного життя, а сягнувши поза них, чує себе зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними й порядними людьми в звичайнім, буденнім значенні, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають з них задоволені, та й по всьому. І бориславський панотець був чесний чоловік, щиро бажав добра своїм громадянам, але за хатніми справами, за одностайним рухом щоденного життя ніколи йому було й подумати, чи можна досягти того добра і як це зробити. Він обмежився на тім, що приписував ритуал, чому його вивчено в семінарії, себто на

¹ Ая — авжеж.

моралістичних проповідях, і поза абстрактну моральну науку він не виступав. Гріхом було б сказати, щоб колинебудь його слова були спеціально націлені на певну особу, щоб його вчинки виявляли коли бажання несправедливого зиску, злість або щось інше таке. Як коли лучалося, що він вимагав у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там „божу потребу“, то виходило це більше з засади: маєш багато — багато й давай“, а не з якої там зажерливості та здирства.

Але від якогось часу панотець побачив, що парафіяни бідніють, що спекулянтів напливає в село дедалі, то більш, і що через те навіть його здобутки значно поменшилися. Ось він почав більше вважати на громаду, кликав не раз цього або того до себе вільним часом, чого давніше ніколи не бувало, і навчав, розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного погляду. Така наука ждала нині Василя та Івана.

Тремтячий, зляканий став Василь перед панотцем, мов сільське хлоп'я, що, перший раз прийшовши до школи, побачить вусатого професора¹ з тростиною паличкою в руці. Його хиткі й непевні думки до решти переплуталися, капелюх випав із рук і впав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився, почав хапати рукою, буцім хотів підняти, але саме тоді заговорив панотець, і Василь мимоволі обернувся на нього очі й довго стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи вхопити випущеного капелюха.

Панотець з першого разу заговорив до Івана.

Не знати чому, але спершу він удав, що не помітив Василя: може хотів ще більше спокорити й привстидати „непоправного грішника“, даючи перед молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитав він, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

¹ Професор — учитель.

Іванові самому було не менш прикро, як і батькові; він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоб панотець зважив на Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостевої. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити; а вони щось трохи на ноги не здужають, так і я вже з ними сюди прийшов.

— А, правда, і ви тут, Василю! — скрикнув панотець, нібито аж тепер побачивши старого та чудуючись. — А як же, а як же ... давно ми бачилися, правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! Ні до церкви не ласкаві загостити, ні де! Ну, видко, прогнівили ми вас!.. А може й те правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла то можна бодай за гарнець жита порцію горілки дістати! Га, і то може бути!..

Василь стояв і тепер, як перше, витріщив мутні очі на панотця й дарма силувався надібати на підлозі свій капелюх. Тупий і безтямний вираз його лица свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього панотець.

— Ну, що, Василю, розкажете, як вам жилося-поводилося за ті часи? — говорив далі панотець глумливим тоном, але, побачивши, що Василь і не збирається відповідати, швидко відвернувся від нього й знов заговорив до Івана:

— Ага, ага, я й забув спитати тебе, як там у вас, що? Господарство в порядку, чи ні? Бо то, знаєш, мені вже війт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдував: усе, що міг захопити, носив із обійстя.

Іван на такий несподіваний зворот розмови не знав, що й казати. Панотець торкнувся найтяжчого питання, і Іван довго вагувався, чи говорити панотцеві поправді, чи ні? Далі погадав собі: що ж робити, ховатися тут ні з чим, коли біда за плечима, і ще до того тато в такому стані, що ні їх самих у хаті лишати,

ні до ніякої роботи ставити. Ім тепер найліпший був би супокій та догляд добрий, а я відки на те стягнуся... От може б єгомость...

Дивна гадка блиснула Іванові в голові. Він попросив панотця, щоб дозволив татові сісти, а сам пішов із ним до другої світлиці. Тут розповів панотцеві про свою гризоту, про спустошене газдівство та батьків нещасливий недуг, що пожер усі його сили. Оповівши, Іван просив у панотця поради.

— Гм, гм...— сказав панотець, хитаючи кілька разів головою,— а бачиш, небоже, а бачиш, до чого воно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А поради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я тут можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, єгомость, що? Візьміть ви тепер тата до себе... Най побудуть трохи у вас: тут під вашим оком вони будуть все, так... знаєте... ніби на пристяжі, вже собі так не дозволять... того... Ну, а там за ложку тої страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Та коли б тільки вони бодай трохи поправилися, то я за той час бодай сяк-так господарство на ноги поставлю та й, може, то господь милосердий дасть, що якимось зможу чогось дохрпатися!

Панотець, почувши таку дивну бесіду, тепер і собі ж роззявив рота й витріщив очі, як те робить і наш брат, простий чоловік. У його була вражлива натура, а такі слова зачудували його. Далі-далі почав гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно що пособить, і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого. Але Іван і сам певен був, що це найліпший спосіб і найпевніші руки, на які можна батька звірити, та почав просити і благати так, що панотець нарешті таки пристав.

Іван радий, що так сталося, пішов сказати батькові, на чім сталося.

— Ну що ж, татуню, — кінчив він, — як же ви? ... Єгомосьть хочуть, щоб ви тут лишилися і прожили до весни під їх доглядом. Пристаєте на це?

Василь ледве-ледве зміркував, про що ходить.

— Єгомосьть хочуть? — спитав по хвилі.

— Та вже ж — відповів Іван. — Ну, що ж, лишитеся?

— Ні, — сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете тут.

Василь на диво та на чудо, неждано-негадано відразу порозумів ті слова. Глибокий пекучий біль захопив його за серце; то щеміли останні іскри, що дотлівали вже, почування щиро-батьківського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов дитина, яку безвинно вдарили; його змарніле, пожовкле лице буцім говорило: от до чого я дожився, — власна дитина від мене відрікається. Іван спостеріг це й швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоб я те казав так, що ви ніби мені не любі, або що! Борони, господи! Ото б з мене була дитина добра! Я це лиш проти того кажу, що от тепер треба мені буде день-у-день то на роботу, то сюди, то туди, а ви що? І слабі, й недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому і єгомостя просив... Т'адже знаєте, тут вас швидше хтось і догляне і все...

— То це ти єгомостя просив?

— Та я... або що?

— Нічого, нічого... Га, та вже коли так...

— То що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишіться, татунцю, лишіться. Лиш до весни... Я за той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будемо знову жити разом, ладно, любо, як бог приказав...

Багато ще такого говорив Іван, але все дарма. Василь не слухав його: зранене серце не так швидко гоїться у старих та ще хорих людей. І всяка рана, хоч би й ослабіша, у них болить удесятеро дужче, ніж у кріпшого та здоровішого. І розставання їх було сумне та невеселе. А панотець за той час проходжувався вздовж і впоперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що тут починати з Василем і яким способом швидко й певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й те запримітити, що панотець недужний ідіотизм Василя прийняв за впертість і закам'янілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому то рішився тепер пробувати всяких способів, щоб ту впертість подужати й зм'якшити закам'яніле в грісі Василеве серце.

XVII

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися кругом себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, якийсь страх, мов перед наближенням великої небезпечності. Білі, чисті стіни вражали його непризвичаєні очі; крізь вікна віднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі за коротенькою, пустою вже стервею, шумів темнозелений сосновий бір карпатський, званий у підгорян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової корчми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім повітрі. Увійшов панотець.

— Ну, що, Василю, ти тепер у мене лишишся.

— Так так, егомость,— сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде даром хліб їсти, що зможеш, то треба робити.

— Треба, егомость.

— А Шміла, небоже, треба зовсім забути: я буду гостро того пильнувати.

Василь, не знати від чого, звисив голову й не сказав ні слова.

— Ну,— сказав панотець далі,— нині візьмеш собі рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищати. Знаєш?

— Знаю, егомость.

— А тепер іди до кухні, най дадуть тобі чогось попоїсти.

Василь аж тепер підняв капелюха з підлоги й пішов непевними, хиткими кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари зза Діла на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та стрясає сухе листя з галуззя. Сіро, сумно, мляво на світі. Якась вагота нависла над землею й давить, бачиться, все живе, спирає дух у грудях, спиняє рух, проганяє думки веселі. Затяжила вона, видно, й на Василеві. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду й хоч загорнений добре, тремтить від холоду. Свіже повітря зовсім його не відсвіжує, — навпаки, проймає дедалі все дужчим холодом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить — навпаки, навіває на нього, як він придивився, нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дарма силується бідолаха розрушатись, розігрітись при роботі, дарма хапає тремтячими руками то за рискаль, то за граблі — сили його покинули, все тіло якось деревіє. „Ех, розігрітись б... так трошки“ — подумав собі Василь, але зараз же й злякався і облишив цю гадку, пригадавши собі слова панотця: „Буду гостро пильнувати, щоб“ ... Але поки це гадає, вже з рук його випали граблі, випав рискаль, все якось щезає йому сперед очей. „Як холодно! Треба розігрітись, конче треба... тоді до роботи, тоді сили прибуде!“

Такі гадки снувалися по голові Василеві, а тимчасом

незнана якась, темна, сильна рука гнала його далі й далі на край саду до перелазу, за котрим загиналася втоптана стежка до села. „Ні, я не піду, треба перемагатися, треба якось устояти... А що єгомость скажуть?“ — промайнуло в Василевій голові, але він за той час уже переліз через перелаз і спішив щосили стежкою поперек поля до Борислава.

Панотець був зайнятий в stodолі, тому то аж по обіді спостеріг, що Василя нема в саду. Почав зараз допитуватися слуг, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що „хто знає, чи не полізла біда де в калабаню та не пропала а то, каже, так йому щось з очей пахло, що недовго йому на світі жити“. Але панотець махнув нетерпеливо рукою на таке пендичення та й сказав: „Е, говори своєї! Пиячисько негідний! Десь до корчми потирився! Я вже добре знаю, що йому з очей пахне, не бійся! Ану по підіть хто в село, чи не знайдете його де в яким шинку! Приведіть мені зараз його сюди!“

Сказавши це, пішов панотець до покою, а старий Климко покивав головою, нібито дуже йому не хотілося вірити в єгомостеві слова. „А втім,— проказав він по хвилі,— що мені до того? Ну, Сенью, збирайся та бігай, коли єгомость казали... будем видіти!...“

Сеньові, двадцятилітньому, кріпкому парубійці, не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак, підперезав вузьким ременем та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку смушеву кучемку¹. Він тішився дуже тим ходом, бо на селі у нього була люба дівчина, котру без того він би не побачив, хіба аж у неділю. А крім того кортіло його й порцію горілки випити, бо панотець дома ніколи й на очі не хотів її бачити. Не треба казати, що Сень, правда, швидко забіг насеред села,

¹ Кучемка — шапка.

але тут не дуже коротко забавився у вдови Гнатихи, розмовляючи то з старою, то з своєю любкою Оленою, що саме тоді збиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його пан-отець послав.

— Ага, Гнатихо,— сказав він, ото з мене! Я й забув, по що прийшов! Чи не бачили ви де тут старого Півторака?

— Півторака? А на що його тобі?

— Та от єгомость послали мене, щоб його як стій завів на резиденцію¹.

— Півторака на резиденцію? А то що таке? Ігій!.. Ага, правда, ти питає, чи де його не бачила? Бачила, бачила! От перед полуднем надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж тут слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха борюкається серед вулиці з Василем. І так тобі кричить та пищить, а все бідного Півтора-чища в плечі кулаками дюгує, а він усе впирається, все позирає на шинок. Ігій, що таке?— гадаю собі.— Побігла я туди, інші люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічого, лиш усе своєї, ще дужче пищить: „Пиячище якийсь, я не хочу його й на очі видіти! Чого він лізе до моєї хати!“ Тут люди до неї: „Стій, жінко, не бий, говори, що сталось?“ А вона як не розпустить писок та до нас: „А вам що до того, мудь, гаврило, хомут? А не підете ви собі до чорта матері?“ — Пек тобі, бідо,— гадаю собі,— най тя хорооба спітче! От я питаю Василя:— Та що то таке сталось? А він стоїть мов стовп, ні в дві, ні в три, а далі плюнув, зітхнув, та й поволікся он туди до Мошка, до шинку...

— Куди, кажете, до Мошка?— спитав Сень.

— Ага, туди ж до рудого Мошка. Тамій, бачу,

¹ Резиденція — так називають двір попа в Галичині.

й дотепер сидить, бо не вбачила, щоб відти виходив.

Сень не дослухав до кінця її слів і щодуху побіг болотистим перевулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве затюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що „про Шміла, небоже, треба зовсім забути“, і що єгомось дуже б гнівалися, якби він упився, і що Іван, то недобра дитина, не любить свого тата, хоче його вигнати з його питомої хати та пустити по жебрах. Але не вважаючи на всі ті гадки й слова, Василь ішов та йшов далі, не силкуючись навіть розпізнати, куди й чого він іде. І зовсім йому не дивно стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а далі, й на хвильку не задумуючись, просто пішов до середини й мовчки став біля шинквасу та простягнув руку до Шмілихи, домагаючись тим способом звичайної порції горілки.

Шміла не було дома. Він ще на весні докопався нафти у Василевім заkopі, а влітку черпав уже з трьох других заkopів, виритих на купленій частці ґрунту. Певна річ, що тепер Шміло орудував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоб осягнути більше,—і тепер його мета справдилася. Він поїхав до Дрогобича, щоб поробити, що треба, в уряді. Шмілиха, звичайно, не знала, що це за діло, але те знала добре, що Василеві нема вже чого догожати. От вона, побачивши простягнуву руку Василеву, розлютилася дуже й почала звичаєм усіх шинкарок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її клятьбу й стояв далі німий, нерухомий, з простягнутою над шинквасом рукою, доки розлючена шинкарка не зірвалася та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, стратив рівновагу й повалився горілиць назад. На нещастя стояв недалеко за ним стіл з порожніми пляшками та порціями,—і Василь упав на нього плечима. Стіл перехитнувся,

пляшки та порції попереверталися й дзеленькотячи попадали на підлогу — пішли на шматочки, але Васи́леві не сталося нічого. Аж тепер шинкаря, оглушена бренькотом, впала в страшенну лютість, наробила вереску на півсела й вишпурила бідного Васи́ля з шинку на вулицю.

Опинившись таким робом знов на вільнім повітрі. Васи́ль стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним перевулком. Із одної хати, бруднішої й обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно. Він озирнувся, витріщив очі на хату й на віху над дверми, що в нас означає шинок, і не тямлячи, хто й чого його кличе, увійшов до середини. Це був шинок, що звався — „у рудого Мошка“, один із найнужденніших і найвідразливіших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішаного болота, — на брудних лавах, ба й попід столами, лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах¹, з глинистими, страшними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і втома від роботи, і лівність, і нужда, і бог знає які ще „гріхи головні“. Лиш два такі чоловіки стояли серед корчми та хриплими, надірваними й незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Васи́ль, опинившись раз у шинку, забув зовсім, що хтось його кликав, і просто підійшов до шинквасу та простягнув руку так само, як у Шмілихи. Рудий Мошко знав добре Васи́ля і його теперішнє життя, знав добре, що грошей на горілку в нього нема, але, побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за квартиру горілки й те добре, і, налявши велику порцію, підвіс її Васи́леві.

— А, Півторак! А, видиш, прийшов! А то бачу, плентається, чорт знає куди, гадаю собі, закличу чоловіка!..

¹ Лахи — порвана одежа.

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто це й чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку з порцією над шинквас і шинкар швидко наляв йому другу, за нею пішла третя, четверта, і поволі-поволі Василь почув, як у грудях ворухиться якесь тепло,— він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудящими очима кругом.

.....

Не дуже квапився Сень виходити від Гнатихи. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він, що Василь вже без пам'яті й без кожуха лежав на лавці. „Ну, хвацький козак,— погадав собі,— як скоро собі вмів догодити! І що тут тепер з ним почати, як з бідною дочалапати до попівства? А втім, ігій, будемо бачити!..“ Так захопивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та прийнявся будити Василя.

— Гей, Півтораچه, вставай! Ану рушся та живо: підемо, небоже, на грай-гору.

Довго телепав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що і як, ухопив Василя сильно попід руку та й помчав селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, втомився трохи не до смерті, заким зайшов на попівство.

Панотець аж за голову взявся, побачивши Василя в такому стані. Він зразу розлютився, почав кричати та сваритися, але швидко побачив, що крик та сварка нікуди тут не годяться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Пожди,— крикнув панотець,— мушу я тебе не так узяти! Положи його тут на лавку, Сеню, а сам іди випорожни коморку на поді¹. Зачекай, там буде йому

¹ Під — горище.

добре, дам йому їсти, все, най собі трохи посидить; а то як ще так зо два, зо три рази залететься, то й понім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима об стіну. Його в'язи втратили силу й не могли вдержати голову на собі, котра через те раз-у-раз спадала на груди, то хиталася на всі боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а по синілі й потріскані вуста здригались від гарячки. Тимчасом панотець ходив широкими кроками по сінях, а поли його довгої реверенди¹ розвівалися за ним у повітрі. Час від часу він поглядав на Василя, і лице його виявляло то жаль за втраченою „вівцею“, то гнів, то бог знає які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов,—цюпка² для Василя готова. Панотець звелів парубкові підвести Василя з лавки на ноги і під руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи нагору сходами безпам'ятного діда, котрий щохвилі шпотався й тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належної висоти, щоб стати на вищий ступінь східців. Але вкінці Василя таки поміщено на старім тапчані, застеленім нашвидку чистою веретою, подушкою й коцом³ для вкривання. Сень роздяг його, роззув і поклав спати, панотець сам приніс йому збан води, хліба й ще дечого їсти і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі, коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужого, котрого слабий організм допалює страшна гарячка.

XVIII

Ніч. Груба п'ятьма залягла Василеве притуловище. Крізь шпарки в стіні протягає гострим холодом. Крізь

¹ Реверенда — ряса.

² Цюпка — комірчина.

³ Коц — ковдра.

підлогу чутно, як хроплять в кухні слуги та час від часу скрикують крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихає нерівно, а з глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрутився. Коц ізсунувся був з тапчана і впав на землю; його обхопив холод, мов залізні кліщі, він прокинувся. Рукою машинально сягнув по собі, бо увісні бачилося йому, що оце вростає в сиру землю, а земля давить його й душить, а він дарма силується видобутися з живого гробу. Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хроплячи сильніше, як уперед, а зуби на гвалт дзвонили, не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоб переконатися, де він; щосили напружав свою слабу пам'ять, щоб нагадати собі що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скриготало, мо би хто ножем по склі черкав; у горлі в нього пересохло, спрага пекла й давила його, мов гарячий камінь,— ба він чув виразно, як кров підступала йому до очей і давила на них із середини, неваче хотіла їх висадити з голови. Крім того, зворушившись, Василь зразу ж почув голод: він учора крім горілки все пополудне нічого в роті не мав, а рано в єгомостевій кухні якось соромився багато їсти. Тисячу гадок, поплутавих, неясних шибали по його голові. „Де я? Що зо мною сталося? — таке питання мучило його дужче всього.— Чи невже ж я справді западаюся в землю?“

Він пробував устати з тапчана, але не зміг. Ця неміч підкріпила в нім страшне переконання, що він падає в бездонну прірву на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому все більше крові до голови; в голові у нього

все почало мішатися, витріщені очі добачали крізь пільму височенні, чорні, камінні стіни, що ніби все мчаться мимо нього догори: значить, він падає в пекло! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло вхопило, немов голосом удавився. Він почав термоситися в розпуці, кидатись, немов у конвульсіях, а далі безсилий, безпритомний упав горлиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко вразливіше всякий дотик, усякий біль, як передніше; густа пільма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І от йому бачиться, що він уже впав на самий спід пекла, що тут проскакують до нього зараз страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і торочать з нього тельбухи, валять залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поють розтопленою смолою. Йому тепер в страшних образах привиджувалися всі ті кари, що про них не раз чув із казальниць, що призначено їх пиякам. Довгий час лежав безвладно й стогнав, мов той, що конає, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав дедалі все дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які колибудь чув на своїм віку.

Тут був і скрип корби, котрою витягав останній раз свого сина з ями, і глухий стук тіла, що падало і тяжко бовтнулося в глибокій безодні, і страшенний вереск матері, і все, все, що мов тараном розвалило його щастя, мов громом роздрухотало його життя, що повалило його з становища чесного заможного газди так глибоко в прірву нужди, хороби та розпуки.

І бачиться нещасному Василеві, що всі ті давні хвилі, всі ті люди, дорогі його серцю, встають, піднімаються з кутків: лица в них не сині, а чорні, мов уголь, очі позапливали кров'ю, нужда й розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ними їх мати, далі багато знайомих, однолітків, колись, як і він сам, заможних газдів бориславських, яким він порадив копати ями і які слідом за ним посходили на жебраків або загинули, як його діти... Із усіх кутків вони тиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пишчать, регочуть, і все тісніше його обступають, наступають йому на ноги, на груди, давлять, тлумлять; їх дотик, холодний, мов крига, проймає його до кості, ваготить на нім, мов навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, й нараз із глибини наболілої душі виривається страшний крик: „Змилуйтесь надо мною! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?“.

І добувши останніх сил, він затермосив собою по тапчані і з глухим стукотом звалився на підлогу без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу він немало налякався, думаючи, що вже сконав. Але, почувши, що дихає, підняв його і положив на тапчав, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеньові, коли побачив сині, потріскані губи Василеві, його глибоко запалі очі й сине помуравіле лице. „О, недовго йому на світі заважати“,— мовив собі на думці парубок, обтулюючи Василя коцом. Василь розплющив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому води, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини.

— Може з'їсти чого теплого?— спитав Сень.

Василь хитнув головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю наймичка внесла мисчину доброго, заправ-

леного борщу, і Василь ласо пролигав ложку за ложкою.

— Чи не слабі ви часом, Василю? — спитав Сень.

Василь не зразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі покликано Сень до якоїсь роботи, то й ніколи було парубкові дождитися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві не треба чого, й, побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль, — він швидко вийшов і замкнув двері за собою.

Василь лежав іще довго на тапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на спині за дверима. Перебута ніч з усіма своїми страховинами та муками шуміла йому ще в голові неясним спомином. Він був такий ослаблений, чув такий докучливий біль по цілім тілі, що боявся навіть ворухнутися, щоб не чути лупання в кістках.

Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоб узяти собі кусник хліба або дві-три бульбиці або води напиться. Води пив він того дня дуже багато, бо в середині чув після вчорашнього страшенну печію і хотів її залити водою.

Десь коло полудня навідався до нього панотець; він застав Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай, — промовив до нього панотець, бачачи, що Василь силувався встати. — А що, як тобі сталося по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало тяжко й нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а куди ж то господь водив учора? — спитав панотець глумливо. — Десь, бачу, хапатня була не абияка!..

— Та прошу єгомостя... — зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що єгомостеве лице сується.

— Василю, — сказав панотець гостро і твердо, я гадав, що ти ще чесний чоловік, що тобі можна й на слова повірити. Я гадав: от візьму його до себе, тут буде

йому супокійніше, тут буде й догляд за ним, чень - чень¹, гадаю собі, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А тут бачу, де - де - де! Не туди воно йде. Мій Василь ледве з хати та й гайда до Шміла! Е, як воно так, то погано буде з нами. Я того не хочу! Якби таке знав, то був би вас учора обох з сином за обидві двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й на двір випустити, я не хочу, щоби там із п'явицями волочився. Посидь тут, під замком. Тут буде тобі тихо, супокійно, сюди тобі й їсти носитимуть, усе... та що ж з тобою робити? Інакше не можна! Ігій!..

І панотець, оглянувши, чи все до ладу у Василевій комірці, вийшов і двері за собою замкнув. Василь лишився сам із своїми поплутаними думками, з болем по цілому тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в грудях. До вечора ще було сяк - так. Він не зовсім ясно зміркував, що все те має значити, його арешт не сприкритися йому ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є то здається, що дійсно холодить, що йому легше стає, але мине хвилька — друга, палить, як уперед. Але все ж таки Василь був спокійний того дня, навіть передрімав трохи над вечір. На вечерю посьорбав рідкого чиру² з молоком і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч, довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмурить, його цюпка залюднюється, заповнюється гидкими марами та страховищами. Тут шинкарі з рудими бородами, в образі величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпний в собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілком, кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім знеможений.

¹ Чень - чень — а може.

² Чир — рідка лемішка з вівсяної муки.

— Чи не слабі ви, Василю? — запитав його Сень.

— Е, — відказав Василь, глипнувши на нього, але те „е“ могло значити, що хто хотів. Сень пішов і цілий день ніхто не навідувався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, хоч пекти в середині не перестало. Йому ввірилося лежати і хоч був слабий, проте встав і почав хиткими кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого — й сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому дивне, прикре почування, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкура прилипає у нього до кості, що кров не напливає до рук і ніг і не відживляє їх і що вся вона жбухає, мов окріп гаряча, до голови.

Цілих два тижні страшні дні й страшні ночі переживав бідолаха Василь в тій комірці. Нудьга, самота, гарячка, страховища, які наслідок показувалися йому вже й серед білого дня в живі очі, — все те мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в старім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися й товктися по комірці; його очі палали диким, непевним огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, що бив із очей, перепалив їх на вугіль. Панотець часто навідувався до нього, давав якихось ліків, казав навіть Сенькові спати з ним. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшись через день ціпом, спав уночі, як забитий.

Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили іщезли, останні іскри життя зачали видимо погасати... Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо здіймалися вгору, дихавиця душила його все більше, в горлі почало хрипіти, а крім глибокого страшного стогнання ніякий голос не добувався з його вуст.

Панотець побачив, що зовсім круто прийшлося з Василем і послав Сеня, щоб відшукав Івана: — „Най піде батькові по лікаря до Дрогобича. Послав би я й тебе, — сказав панотець до наймита, — але треба роботу кінчати. Завтра неділя.

Сень пішов тим разом просто до Півторакової хати, але підходячи до хати він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті вже й сліду не лишилося.

XIX

Іван, лишивши батька у панотця, з легшим серцем поспішав додому, міркуючи дорогою, як тут починати нове газдівство й чим продержатися через зиму. „Поперед усього, — міркував він, — конче тепер треба купити зерна, щоб було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння на весну. На весні купувати — не до купишся: дорожня. Ну, і одежину треба деяку справити для тата, чоботи тощо“. От він зараз другого дня зібрався до Дрогобича, закупив кілька корців жита, свиту й чоботи татові, положив усе те сусідові на віз, а сам піхотою рушив додому.

Недобрі почуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався мавіцями по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панями, що їхали возом до Борислава, і неясна гадка про нещастя, біду та загибель прошибла йому душу. Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, затапаний, біг до хати, немов боявся, щоб у ній не вибух огонь, або щоб злодії не покрали з неї бог знає яких скарбів.

Лихі прочуття Іванові справдилися. Підходячи до обійстя, він задрів Шміла й панів на оборі. Вони через день обійшли вже все його поле, тепер оглядали будинки та город. В руках у них були папери й вони все писали щось по них, шваркотячи з Шмілом по-німецьки.

— Що то значиться? — подумав собі Іван і боязко виступив із хати на обору.

— Слава Ісусу! — сказав він, низько кланяючись панам.

Пани обернулися й почали мірити його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півгорак? — спитав його один пан ляманою українською мовою.

— А я, прошу пана.

— А де твій батько?

— Та прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш отого пана? — тут розмовник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло, — відказав Іван, мвучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого батька домагається?

— Ні, прошу пана. Або що таке?

— Він каже, що твого батька цілий рік годував, поїв, зодягав, доглядав у себе. Правда тому?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди мені повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує тут письма, контракти, що твій батько йому попродав, скільки в нього грошей забрав, скільки наїв, напив усе... На те все свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що все правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належить від вас 300 ринських, знаєш?

— 300 ринських! — скрикнув Іван в страшній тривозі. — Господи ласкавий, а де ж тут вам узяти тих 300 ринських? Т'адже то... страх погадати!

— А, бачиш! — сказав пан, — пан Шміло не може чекати, уряд присудив продати вашу хату й поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши це. Він як склав руки на грудях, то так-таки стояв довго німий, вужденний, забризканий болотом — образ безнадійної розпуки.

— Згляньтеся, панове,— проговорив він вкінці, насилу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що давили його в горлі.— Що ж я тепер почну без хати, без захисту?

— Га, працюй, роби... Що нам до того? — відказали пани.

— Але ж у мене батько старий, зболілий, неза-
рібвий... Що ж я з ним почну?

— Най би не пив був, паскудник! — проворкотів Шміло.

— А що нам до того? Довг мусить бути сплаче-
ний,— відповіли пани й пішли з Шмілом до війта, щоб докінчити таксації й записати маєток на шинкаря.

Іван лишився дома, розбитий, звищений, без гадки й надії. Всі слова панів були для його серця гострі ножі, що різали й пороли його без милості. Але як смертельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а діткливіше чує меншу, так і Івана найдужче боліли глузливі Шмілові слова: „Най би був не пив, паскудник!“ Ті слова не сходили йому з тямки, крутилися в його думках, мов сичання змії, ворушили і бентежили всі найскритніші закутки, проганяючи спокій, пожираючи надію й сіючи розпуку та гризоту. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудящими очима, а далі пішов до хати, упав на лавку й гірко заплакав на свою долю нещасливу.

Другого дня війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутив вуса й оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею об лаву, що пани отаксували¹ весь його ґрунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло взяти у нього, що буде можна. Потім гідний - поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту й збіжжя на запічку,

¹ Отаксували — оцінували.

моргнув на присяжного й той захопив, як стій, світу на руку, а другу руку на знак своєї власті положив на мішок. Забезпечившись таким способом, вїт обернувся до Івана й розповів йому далі, що тепер вже немає тут чого робити і що те від Шміла буде залежати, чи дозволить йому ще хоч через зиму пересидіти в хаті. Шміло, певна річ, не дозволив. „Ще тут загніздиться,— сказав до вїта,— а потім і вигнати його не можна буде, не потребую такого гостя“. Бідному Іванові не лишилося нічого більше, як тільки зараз вивостися назавжди із рідної хати. Другого ж дня Шміло продав її якомусь другому спекулянтові, той швидко найняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли в друге місце й поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут відбувалася частина вічної, великої драми життя зо всіма щоденними виступами, з проблісками щастя й радощів, з хмарами смуту, горя й недолі...

Усю ту сумну історію розповіла Сенькові вдова Гнатиха, до котрої той побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ушам своїм не вірив.

Вкінці запитав про Івана. Але Гнатиха не бачила його вже зо два тижні й не чула навіть про нього нічого. „Чи то в чоловіка мало своєї біди, синочку? — сказала вона.— Та й так от... добре то якийсь мовив: почувеш чужу біду, та й на себе своєї надійся! Ніколи, бач, і розпитувати було про Івана. Але здається мені, що десь буде при котрійсь ямі. Йди, може де його й надиблеш. Нині однак субота, з роботи завчасу вертаються“.

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було найти його серед сотень обмашених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, галасом, гомоном, прокльонами та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко

дишучи від втоми, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Івана, але хоч деякі й знали, при котрій він ямі, та знали також, що він нині не робить, бо як відібрав плату, то десь певно п'є на забій, та ще бог знає, в котрім шинку. Сень мусів вертати впорожнє на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов додому.

А Іван справді розпився на забій. Як вигнали його з батьківщини, він довго не знав, що діяти. Йти і розповісти про все татові — була перша його гадка. „Але що ж, — подумав собі зараз же, — що я йому скажу? Пожитку з того не буде ніякого: що з воза впало, те пропало, а ще старий готов до серія те взяти та вмерти!“ Так розміркувавши, він постановив собі йти на роботу до першого-ліпшого закопу. „Або мені мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то може щось зароблю“. Не довго прийшлося й шукати роботи, він найнявся в Шерера до ями, по ринському в день, з тижневою виплатою й завдатком наперед. Але гризота невсипуща під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дорвавшись грошей, він майже несвідомо опинився в шинку. Почалася пиятика, страшна, смертельна. „Най пропаде лихо!“ — кричав нещасний парубок раз-по-разу. Сміх, крики, похвалки, припліскування товаришів заглушували його, бурили йому кров, завертали голову. Смертельно п'яний, він звалився над ранком на землю, переспав цілий день у неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всього лишилося два ринські), зітхнув важко й, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горілці. Молода здорова природа мимоволі відвертала його від тої отрути. Він бажав заспокоєння й щастя, а не приголомшення чи хвиливого забуття. Вже північ, а він усе сидить у кутку, в тяжкій задумі, не торкаючись келишка, що стояв перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом тозариш-ріпник, що увійшов саме до шинку, хоч, видно, вже деінде добре вже себе підсадив, — де ти в біса сховався? Тут за тобою люди питали-розпитували й ані руш тебе здібати!..

— Які люди? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоб ти туди прийшов... бачу, тато твій жениться, чи що!..

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнадцятий! Йому говори, що лопатою в голову клади! Батько слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав протискатися до шинквасу, та й швидко загубився серед натовпу.

Іван порозумів, що щось воно мусить погане бути, коли панотець аж слугу вислав його шукати. Йому хотілося зараз же йти на попівщину, розвідати, розпитати, що таке? „Але — погадав собі, — може воно ще не так дуже зле вже, а я піду серед ночі, розбуркаю весь дім зі сну, ще зачнуть гніватися. От волю завтра равенько збігати“.

Довго ще сидів Іван у кутку за столом і думав та журився своєю бідною, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоч тут кругом нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли це голоси таких-самих, як і він, бідолах, без дому, без роду, що тільки тим криком божевільним та голосом і хотіли в своїх серцях заглушити гризоту невсипущу та горе пекуче.

Другого дня Іван прокинувся пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи повз церкву, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у чодертім куртаку¹, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість взяла Івана подивитися, хто це такий; він підійшов до цвинтарного паркану

¹ Куртак — короткий верхній одяг.

й аж остовпів з чуду та радощів. Серед громади селян стояв і живо про щось розказував не хто інший, як його батько.

XX

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося. Панотець і всі домашні не можуть надивуватися, що це з ним зробилося. Ще вчора ввечері бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і стогнання, а тут одразу Василь рано встає зовсім здоровий і просить панотця, щоб пустив його до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так раптом вичунав? Ні, — вся челядь рішила, що тут без чуда не обійшлося.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого; і панотець був би про те відразу дізнався, якби був пильніше приглянувся до Василевого лица, а особливо — очей. В них тлів такий палючий, неприродний огонь, губи так часто здригали нервово, руки й коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоб пізнати, що це зовсім не здоров'я підвело Василя з постелі, але страшне побільшення гарячки; що та жвавість — то останнє зусилля організму, мов останнє живе палахкання світла, заким має зовсім загаснути. Але панотець не мав часу приглядатися до Василя, він швидко пішов на утренью, а потім сів трохи подумати про проповідь.

Василь тимчасом просив Сеня, щоб вивів його до церкви, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менш од других твердо вірив у своє чудесне одужання. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою, і Василь почав їм широко розповідати про свої давні гріхи, про свою слабкість, про страховища, які йому привиджувались, та про муки, що терпів. „Але матінка божа змилосердилася наді мною. Через її молитви, панове господарі, підвів мене господь. От слухайте. Нині над ранком

лежу я — не сплю... Чую — відчиняються двері, та так тихесенько, що й не чути. Дивлюся — виходить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу та тремчу, та все молитви мовлю. Вона, братчики, притулила мені руку до грудей, і мені мов би хто жорновий камінь зняв, так відразу легко стало". „А що, ліпше тобі?" — питає мене. — „Та ліпше", кажу. „А бач, не треба грішити; пан-біг за гріхи ще тяжче буде карати. Йди ж, небоже, й три неділі лежи „крижом"¹ перед царськими дверми, потім висповідайся, то всі тобі гріхи будуть відпущені".

Василь довго ще говорив; людей дедалі все більше купчилося коло нього, старі приятелі стискали його за руки, пізнаючи на нім явну ласку божу. Вкінці забаламкали сумовито дзвони на хвалу божу, і увесь народ посунув до церкви, хрестячись побожно та цілуючи чорний дерев'яний кілок, яким були прибиті христові ноги на великім розп'яттю перед церковними дверми. Іван не міг протиснутися до батька, хоч дуже радий був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув те, що розповідав Василь, і сам не знав, що про те й гадати. Він через силу хотів вірити в правдивість тих слів, але в глибині душі щось ворушилося й шептало: „Ні, це не туди йде". Проте він постановив собі бодай по церкві поговорити з батьком і пішов до церкви, де вже почалася була хвала божа. Перед самими царськими дверми, на помості лежав його батько в брудній сорочці, заваланим куртаці, нечесаний, нужденний; лежав лицем до землі, з розставленими на обидва боки руками — правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм переможцем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили ззаду свої маленькі діти, що їм показати „чужу" на „зюмці", а як котре плакало,

¹ „Крижом" лежати — хрестом лежати.

то лякали, що й їм так скаже „боженька“ лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, зітхали побожно, зводили очі догори й хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково і підчас кожної довшої молитви панотця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не ворухиться. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься й опадає, як груди велета¹. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпну паль, лагодить своїм холодом гарячку, тамує дихавичний кашель, — йому легше, дедалі — все лекше. Молитви ніяк не йдуть йому на думку, та й чи до молитви йому тепер?.. Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не те життя, яке розуміється в зібранні всіх пригод, нещасть і заверюх, але життя чисто ростинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило й в'язало його, мов залізні пута, довго, відколи затямить. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваги, путає його останнім вузликком ланцюга... Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед! Перерви останній вузлик ланцюга! Воля, воля! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каміння на грудях! Живо наперед! Живо наперед!..

А тимчасом церковна відправа йде своїм звичайним ладом. Уже по євангелії панотець стає на казання. Його лице ясне незвичайною радістю. Після звичайного, а тільки дуже сильно й, видимо, з щирого серця, сьогодні виголошеного: „Сей день, его же сотвори господь, возрадуємся і возвеселимся в онь“, панотець приступив просто до оповідання про блудного сина, широко й з притиском вияснив те, що більша радість на небі задля одного наверненого грішника, як задля десяти праведників. „І от, християни, — скінчив панотець, — перед вами лежить такий син марнотратний,

¹ Велет — велетень.

такий грішник, котрий молитвами святих божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині в небі радість велика, нині пастир добрий найшов загублену вівцю, нині й наша громада відзискала назад свого чесного члена. Радуймося й тішмося, християни, бо нема більшої втіхи, як тоді, коли бачимо свого ближнього, що повертає з блудної дороги на дорогу вічного спасення!“

А навернений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився й ні разу підчас тих слів. А коли по відправі люди хотіли його підняти й вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помоста бездушне, холодне вже й задеревіле тіло „наверненого грішника“ ...

1877 рік

Яць Зелепуга був хлоп¹ ледащо. Хто перед тридцятьма роками переходив через Борислав, міг бути певний, що або в корчмі або десь близько корчми почує п'яний охриплий голос, що виводив усе тусаму меланхолійну пісеньку:

Ой, не жалуй, моя мила,
Що я п'ю,
Тоді будеш жалувати,
Як я вмиру.

Цікавий міг завсіди побачити й самого співака, що або сидів за корчемним столом, звісивши голову, і вибивав п'ястуками по столі в такт своєї співанки, або шкандибав, виписуючи по вулиці ногами „мисліте“ та перериваючи свій спів короткими монологами — отакими, наприклад:

— Прокляті зайди! Знаю я, знаю, чого вам хочеться! Але, го, го! Не діждете! Яць Зелепуга то не м'який хліб, щоб із нього коники ліпити!

Зупиниться на хвилину, широко розставивши ноги й силкуючись удержати своє тіло в рівній вазі, й знов затягне охриплим голосом: „Ой, не жалуй, моя мила!“ ... але тут же й урве.

— Еге, не жалуй! То-то і є, що нема вже кому й жалувати. Пішла моя мила до пана бога на склад,

¹ Хлоп — селянин, мужчина. Вжито не в образливому значенні.

а мені тепер усе одно. Небагато там того достатку лишилось, та на якого біса він мені здався! Для кого маю свою працю лишати? Свого роду не маю, жінчин рід... ге, ге, не діждати вам, багатчики, щоб ви мали моєю мізерією втішатися! Краще все крізь горло пропущу... й худобу, й господарство, й землю! Нехай іде, нехай ваше не буде! Ой, бо то ви нам залили сала за шкуру, багачі-клапачі!

Знов урве й затягне пісні, вимахуючи затисненими кулаками :

Один багач у другого
Та й питається :
За що тая голотовька
Напивається ?
Ой, най тобі, багатчику,
В очах не стає,
Що голота гірко робить,
Та солодко п'є !

Ледащо хлоп був той Яць Зелепуга. Правда, доки жила жінка, держався він незгірше. Хоч мав усього тільки шість моргів плохोї землі, то таки не ходив ні до кого хліба позичати. Двоє їх було: що зробили те й мали. Жили ощадно й супокійно, працювали на своїм ґрунті, то й сусіди їх шанували. Діточок мали кількоро, але повмирали: остання дочка вмерла вже вісімнадцяти літ. Смерть тої дочки була першим ударом, що зробив пролом у щасливім досі житті Зелепуги. Жінка його була з багатого роду й мала в Бориславі ще трьох братів, багатих господарів. Принесла вона своєму чоловікові в посагу других шість моргів землі, межа з межею з його власною батьківщиною. Але по смерті останньої дочки швагри - багачі почали всякими способами наставати на Зелепугу та його жінку, щоб віддали їм назад ту „родову“ землю.

— На що вам! — говорили ласкаво, ви вже обое старі, дітей у вас не буде, доживете свого віку й на тих шести моргах, що вам лишаться, а в нас у кожного дітей багато.

Послухала Євка тих слів, підписала нещасну „цесію“, відібрали брати її земельку батьківську — і зараз же продали її під нафтові заводи. Така зрада до глибини обурила обох Зелепугів.

— Як то, панове - швагрове, — говорив їм Яць, зустрівши їх якось в корчмі — чи то по-божому та по-людськи робити так, як ви з нами зробили? Чи на те ми вам частину вашої батьківщини відступили, щоб на ній зайді ями копали, а ви щоб мали за що пити?

— Іди, старий дурню! — відказав один швагер, — Ви ж нам при людях відступили, а на що відступаєте, про те не буде мови. А раз ви відступили, то поле наше. А раз воно наше, то нам вільно робити з ним, що нам подобається?

— Неправда! — відрізав Яць. — Ми тільки для того вам відступили, щоб вашим дітям було де поміститись. А продати — не велика штука, це кожний потрапить.

— Видно, що не кожний, — сміючись відказав другий швагер, — коли ви не потрапили, тільки ми.

— Смійтеся собі, смійтеся, але ж це так плазом не пуцу.

— А що зробиш?

— Вже я знаю, що зроблю, але тільки не знаю, чи вам те солодко буде!..

— От, іди, старий, іди, не роби з себе дурня, — сказав третій швагер, — плещучи його по плечі. — От ліпше сядь з нами й випий по півкватирці¹, а що з воза впало, те пропало.

— Сісти то я сяду, — гостро відповів Яць, — і випити... також вип'ю, але від правди, не відступлю. Скличу людей, скличу свідків, нехай вони нас розсудять, чи то справедлива ваша робота.

— Ну, що ж, клич, нехай судять! — сказав один із швагрів, — тільки наперед тобі кажемо, що нам наплю-

¹ Кватирка — кварта, півкватирка — півкварти.

вати на той суд. Що нам зроблять? Чи може сами гроші зложать і землю назад одкуплять?

Сказавши правду, Яць Зелепуга про землю й не думав. Боліла його тільки „неправда“ й хитрість швагрів, її хотів він вивести „перед людьми й перед свідками“, але чи з тої роботи вийде яка користь — навіть думкою в той бік не сягав. То ж слова швагрові були для нього тим, чим удар п'ястукон межи очі. Захитався й окинув усіх трьох непевним поглядом.

— А, ось воно як: плюєте на людей, на громади! Юди якісь!... А плював би на вас світ увесь! Батьківську землю продали... й сміються! А щоб вас та земелька свята по смерті з гробів повикидала!

Слово по слові, між Яцем і шваграми прийшло до бійки, в котрій швагри так побідили старого Зелепугу, що справді таки прийшлося кликати й людей, і свідків, і баб-знахарок. Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх хат, щоб бунтувати братових проти чоловіків. Ті стали по її боці, бачучи, що від часу тої нещасної історії з грунтом їх чоловіки так і не вилазять з корчми. Розпочалась правдива війна родинна, з звичайними пригодами і сварками, прокльонами, криками на все село й бійками. Що жінкам в тій війні найбільше перепало, про це й говорити нічого. Одна в приступі гніву обпарила своєму окропом босі ноги так, що два місяці не міг встати з постелі, і це найліпше зробила, бо врятувала решту грошей за продажу землю від цілковитої розтрати. У другій вдача надвоє важилась: коли чоловік був тверезий, то перемагав і бив жінку, але коли був п'яний, то жінка перемагала чоловіка й на велику втіху людям вела його за чуприну з корчми додому, приговорюючи разом моральні науки й для ліпшої пам'яті втовкаючи їх йому кулаком в плечі та в потилицю. Найгірше пішло в третього швагра: там чоловік з жінкою так перегризлися, що жінка втекла від чоловіка на службу, дітей забрала й між людей пороздавала, а чоловік до

двох літ пропив і прогайнував усе господарство, худобу й землю, й найнявся копати ями в того самого зайди, якому продали частину Яцишиного ґрунту.

Страшно й важко було слухати того, що діялось між братом і сестрою в ту пору. Вийде, бувало, брат рано на роботу, звичайно вже не тверезий, в брудній заболоченій полотнянці, з лицем почорнілим, як земля, згорблений і ніби прибитий, а сестра вигляне з своєї хати, вибіжить на подвір'я та як почне плакати, як почне проклинати, господи боже! І брата їй жаль, хоч так погано з нею обійшовся, і батьківщини жаль: сама не знає, на кого плакати, на кого кари божої просити.

— А воліла б я, братчику мій, бачити, щоб тебе самого в цю землю закопували, ніж маєш ти її тут рити та копати для нехристів! Ну, копай, поганине, копай, може там докопаєшся кісточок небіжчиків тата та діда. Придивись до їх добре, бо, певно, обидва в гробі на другий бік попереверталися, чуючи, як ви їх пам'ять, їх землю криваву шануєте! А не забудь там сказати небіжчикам, в яких ти тепер у гонорах у пана зайди пробуваєш, як спиш під шинкарською лавою, їси разом із шинкарськими собаками і як шинкарські бахурі коло корми на тобі, як на кові, їздять для забави! Скажи їм це, скажи!

А далі разом як не заламає руки над головою, як не заголосить, не заридеє, мов над покійником:

— Братчику мій, соколику сизий! Чи ж я тебе не любила! Чи я ж коло тебе не припадала ще, як ти маленький був, як ми, мов овес дрібні, без мами zostалися! Чи я ж мало ночей не спала, тебе доглядаючи, як ти заведужав! Чи думала ж я, нещаслива, що нами лиха доля отак кине, що буду на тебе кари божої просити? Не дай, боже, легко сконати тим, що тебе на таку дорогу навели, що тебе отак на дивовище, на публіку людську пустили!..

Прокльонів брат слухав мовчки, похилившись мов

віл, що, схиливши голову, приймає удари. Але от голосіння та споминки з дитинячих літ рвали його душу, кривавили серце, допікали йому гірш огню палючого. Аж раз, підпивши собі більш ніж звичайно, не міг стерпіти того голосіння й, крикнувши: „А не будеш вже раз тихо, стара відьмо!“, кинув на сестру „камінцем“. Сам він твердив, що був це камінець не більший од кулака, але мусив бути більший або з не абиякою силою кинений, бо сестра не тільки що зараз утихла, але навіть відразу таки впала на землю з глухим зойком. На той зойк вибіг Яць із хати й підняв жінку: мала вибите одно око й на чолі криваву рану від лівої брови впоперек аж до самого волосся. Не кричала, не стогнала багато, тільки умлівала раз-за-разом. Напів, неживу повезли її до Дрогобича; лікарі сказали, що не тільки ліве око зовсім пропало, але надто ще й кістку в черепі проламано. Помучившись кілька днів, Яциха вмерла, а брата її взяли до криміналу. Там він і вмер, не дочекавшись суду.

Від того часу Яць Зелепуга почав пити на забій. Остогидла йому хата, остогидло господарство, остогидла громада. Коли йому молодиці радили, щоб ще раз оженився, він тільки рукою махав, немов хотів зовсім відігнати від себе цю думку. Не відразу, але мало-помалу доходило до того, що бляшаний півкватирок стався одинокою істотою на світі, про яку дбав.

Так минуло два роки від Яцишиної смерті. Зовсім нінащо звівся Зелепуга. Господарство було зовсім занедбане й зруйноване, худобу забрав шинкар за горілку, збіжжя давно було випродане, плоти пообломлювані, навіть більша частина господарської посуду помандрувала з хати до корчми. Яць Зелепуга тільки на ніч приходив до хати — цілими днями просиджував у корчмі. Пив мало, але для його ослабленого й зісса-ного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зовсім запаморочити йому голову. Ів ще менше. Оди-

нокою живою струною, що безупинно ще в нім дзвеніла, була ненависть до „багачів“, хоч, правду кажучи, ті багачі з дня на день все більше тратили землю під ногами, уступаючи її спекулянтам, котрі все більшими купами горнулися до Борислава, куди приналежувало їх бажання скорих та легких зисків на нафтових копальнях.

Одначе ж часом, коли був тверезий Яць Зелепуга, ясно бачив, куди воно йде. Накинувши гуню¹ наопашки, в смушевій кучмі на голові й позакладавши руки за пазуху, йшов він нерозхитким кроком вздовж бориславської вулиці, неспокійно водячи очима й спльовуючи час від часу, як чоловік, котрого сильно пече згага.

— Мій боже, що тут діється, що тут твориться! — шептав він. Правдива кара божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть, скільки тут тої погані назлазилося, як мурашні! У Пилипа Буняка п'ять ям копають, у Матія чотири, у мого премудрого швагерка вже півгрунту купили, перед самими його вікнами цілу гору глини накидали! А там знов, і там і там, і там! Всюди копають, риють, черпають ту кляту кип'ячку, щоб їм ще горлом лилася!

На ґрунті, що його небіжка жінка відступила братам, а ті продали, було вже досі десять закопів та ям нафтових, деякі ще лиш по п'ять-шість сажнів завглибшки, а деякі вже й по двадцять і по двадцять п'ять сажнів. Мендель, що за безцінь набув цю частину ґрунту, був нині вже багачем, спільником першої бориславської дестилярні і власником ще двох часток землі з двадцятьма новими закопами. Щоправда, ніде йому так не щастило, як на ґрунті небіжки Яцихи. На інших також за безцінь куплених ґрунтах ями були вже по десять, по п'ятнадцять та двадцять сажнів завглибшки, а „ропи“ не було. Дві ями на двадцять

¹ Гуня — свита.

п'ятім сажні треба було навіть зовсім покинути, такі багаті видобулися в них джерела води. Яцишин ґрунт був правдивою золотою жилою для Менделя Шехтера. То й не диво, що Мендель здавна вже гострив зуби на зовсім подібний ґрунт Яця Зелепуги, що був межа з межею з його ґрунтом. Не раз вже підходив він до Яця, щоб той продав йому свій ґрунт, але Яць навіть слухати не хотів ні про що. Та й не мав і коли, бо звичайно або пив, або протверезувався. Та й те сказати: поки мав за що пити, то ніщо не гнало його позбуватися ґрунту.

Але тепер пішло на інше: не було вже за що пити, а в шинкаря мав Яць навіть значний, на кільканадцять ринських, довг. Пора, на думку Менделя, була сама відповідна для „гешефту“, тим більше, що Яць кілька вже день почав якось менше заглядати до корчми, і в більше і раз-у-раз ходив по селі сумний та задуманий.

— Добрий день вам, пане Яцентій!—сказав одного дня Мендель, наближаючись до Яця, що, ніби міркуючи щось, стояв на середині свого ґрунту з палицею в руці.

— А, добрий день!—відказав Яць, ледве глянувши на того.

— Ну, що поробляєте?—питав Мендель.

— А що ж би мав? Дихаю!

— Ні, всі ми, богу дякувати, дихаємо, то ще не робота,—сказав Мендель, усміхаючись.— Я питаю, що думаєте з ґрунтом робити?

— З ґрунтом? А що ж маю з ним робити? Нехай лежить. Ґрунт їсти не просить.

— То правда, що ґрунт їсти не просить, але вам, пане Яцентій, їсти й пити треба.

Яць видивився на Менделя великими очима, а далі сказав, мов знехотя:

— То вже моя річ! Адже я до вас просити не піду!

— Ні, пане Яцентій,—лагідно відповів Мендель,—

які ж бо ви! Нібито я на той приклад говорю! Я кажу, що шкода ґрунтови лежати, чого з нього доробитесь? Праці по вуха, а хліба й так не буде. Я вам заплачу по-людськи, вистане на ваші старі літа.

— Гм, а що ж би ви дали?

— А кілько маєте всього ґрунту?

— Без того, що під хатою й подвір'ям, шість моргів.

— Ну, то вам дам за все триста ринських.

— То ніби по чому за морг?

— По п'ятдесят. Хіба то мало? Людська ціна, бігме, людська ціна.

— А кілько б ви, Менделю, хотіли за ті два морги, що від моїх швагрів купили, отут зараз, межа з моїми?

— Гм,—усміхнувся Мендель,—я того поля не продаю.

— А певно, бо ви на нім скарб викопали. Хоч і смердить, а все таки золото. Ну, а хто ж мені заручить, що й у мене такого самого нема?

— Ну, Яцю, який бо ви чоловік!— сказав Мендель.— Чи ви гадаєте, що я б купував ваш ґрунт, якби знав, що в нім нічого нема? Чи ви гадаєте, що я не мав би що ліпшого робити, як сіяти овес на ваших пустирях?

— Біг заплать вам за щирість, пане Менделю,— відказав на це Яць.— А коли пан-біг на правду і в мою землю скарб вложив, то який же я був би дурень, коли б його за дармісінько з рук випустив!

— Як то за дармісінько? А п'ятдесят ринських, то хіба не гроші?

— Ні, Менделю, то собачі гроші!

— Го, го, күск іһт ип¹, який мені пан!— скрикнув ображений Мендель.— Ідіть і найдіть їх собі на дорозі, коли то собачі гроші!

— Навіть на дорозі не потребую шукати, сами до мене прийдуть!— сказав Яць. і справився до своєї хати.

¹ Дивись на нього.

— Пане Яцентій!—кликав за ним Мендель,—пане Яцентій!.. але зачекайте но!

— А що там таке?—сказав Яць, зупиняючись.

— Знаєте, що я вам скажу,—говорив Мендель, знов наближаючись до нього.—Я вам дам по 80 ринських за морг.

— Е, пусте ваше балакання,—відказав Яць і махнув рукою.—Що я вам буду давати за 80, коли другі по 100 дають?

— По сто ринських за морг!—скрикнув Мендель — Бійтеся бога, Яцю, хто вам дає по 100 ринських?

— То вже моя річ, хто дає! Тільки ви собі не думайте, що старий Яць із розуму звівся й не знає, що робить. Дурень то я дурень, це мушу признати, але дещо трохи таки й знаю і з кашею з'їсти себе не дам.

— Ну, пане Яцентій, що ж ви собі про мене гадаєте, щоб я вас хотів з кашею їсти! Я тільки питаюся, хто вам дає по 100 ринських за морг ґрунту?

Яць довгу хвилю пильно поглядав Менделеві в очі, потім одвернувся, сплюнув і, не кажучи ані слова більше, пішов до своєї хати.

— А, дурний мужик!—воркотів Мендель по його відході,—гадає, що мене на полову зловить! Сто ринських! Почекаєш ти собі ще, заким я тобі дам сто ринських за морг!

Але час той прийшов швидше, ніж Мендель сподівався. В кілька день по тій розмові ще один із Менделевих закопів залляла вода, а другий завалився й присипав трьох робітників: крім понесених втрат, мусів ще Мендель оплачувати й підплачувати комісію, щоб виєднати її присуд, що робітники загинули через власну необережність. Втрати були значні; менш заможного могли б були довести до руїни.

Одинока надія Менделева, то були нафтові джерела, відкриті на Яцишинім ґрунті. То ж двічі пожадане було для нього якнайшвидше виторгувати у Яця сумезний ґрунт, тим більше, що за для сильного напливу

купців ціна землі, здатної під закови, досить бистро йшла вгору, так що сотка за морг була вже зовсім невидовижу. То ж не минув і тиждень від попередньої розмови, коли Мендель, захопивши пляшку доброї горілки, подався до Зелепужиної хати. Яць сидів дома й направляв цебер - двоушник.

— Дай, боже, добрий день!— сказав Мендель, торкаючись капелюха на голові.

— Дай господи!— відказав Яць.

— Щастя біг при роботі,— сказав Мендель.

— Дай боже! Дякую за слово добре.

Мендель сів на лаві й розглядався по хаті.

В хаті було пусто й сумно: голі стіни, голі полиці, піч давно не топлена, а в ній кілька щербатих черепків. Пахло пусткою.

— Негарно тут у вас, пане Яцентій,— сказав Мендель, хвилю помовчавши,— погано так на старі літа жити.

— Може дасть бог, що колись і в вас ліпше буде,— сказав Яць, завзято стукаючи обухом по обручах цебрика.

— Дай боже! Дай боже! А що таке найліпше робите?

— А от цебричесько попсувався, то направляю.

— По що вам той цебер? Адже свиней не держите.

— А може й буду держати. Все ліпше, як цебер буде цілий, ніж має ніворотом піти. Адже коштує!

Мендель знов заговк, тиснучи пляшку під полою халата. Не мав якось відваги приступити просто до речі.

— Що то таке, пане Яцентій,— сказав по хвилі,— Мошко з корчми жалувався передо мною, що вже від тижня не буваєте у нього?

— А чого ж мені бувати? Пити не хочеться, а грошей, що я йому винен, ще не маю.

— А бодай же господь боронив!— скрикнув з благородним обуренням Мендель,— чи ж то він у вас грошей допоминається? Не гроші хоче він бачити, а вас!

— Біг заплать йому за його доброту,— сказав Яць,— але я дав слово, що без грошей більше до нього не піду. Хоч він сам і не впоминається, але, знаєте, довг довгий, а віддай короткий.

— Фе, пане Яцентій, що то за довг! П'ятнадцять ринських! Чи варто про те й говорити! Ні, але знаєте що? Що ми будемо так на сухо балакати? На те бог чоловікові горло дав, щоб його якнайчастіше промочувати!.. Пошукайте но там якої шкалубини, якої мірки!— І за тим словом видобув пляшку й поставив на столі. Яцеві очі живіше заграли, коли побачив горілку, навіть сокира випала з його рук. Хотів вже встати й пошукати чарки, але якась дужча рука зупинила його на місці.

Не малу силу мусів сам над собою взяти неборака, що такі довгі літа навик був до горілки; аж голова в нього на груди звисла й руки почали тремтіти; та все таки не ворухнувся з місця.

— Біг заплать вам, пане Менделю, за вашу добру волю,— сказав надламаним голосом,— але я не знаю, на яке ми маємо могорич пити. А так, на kota в мішку, пити не годиться.

— У, у, у, який же бо ви чоловік, що й не приступай до вас!— скрикнув Мендель.— А коли я не з жадним інтересом, а так тільки до доброго сусіда з почесним приходжу?

— Ну, це вже ви кому іншому кажіть, а не мені,— сказав Яць.— Мендель без інтересу аві кроку не зробіть.

— Що за інтерес!— сказав Мендель.— У мене один інтерес, знаєте який. Сторгуймося за грунт!

— Трудно буде!— коротко одрізав Яць.

— А нехай бог боронить! Чому б мало бути трудно? При божій помочі все може бути легко.

— По чому даєте за морг?

— Ну, що ви питаєте? Адже знаєте моє слово: вісімдесят папірків.

— Е, коли так, то нічого й балакати. І за сто не дам.

— Ов, як ви живо вгору ростете! Гадав би хто, що у вас, в скрині, бог зна, які статки-маєтки, що так дорожитеся.

— Ви скрині не в скрині,— відказав Яць,— але в тій самій землі певне що статки-маєтки. Пощо ж маю вам їх задаром віддавати?

— А певно,— з насміхом процідив Мендель,— пощо віддавати такі багатства? Ліпше піти й самому загорнути.

— А ви думали що, як? Копаєте ви, чому ж би й я не мав копати?

Мендель аж з місця зірвався й широко витріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось таке сказати.

— Що... що... що ви кажете?

Яць спокійно поглядав на його й сказав, усміхаючися:

— Щось вас там певно вколело, пане Мендель, що ви так схопились? А те, що я кажу, то дурне балакання, правда?

— Певно, що дурне балакання,— з гарячим переконанням скрикнув Мендель.— Ви собі гадаєте, що то так легко піти й брати з землі дар божий? Ага! Не знаєте, що то коштує? За копання плати, а ще з землі чи добудеться що, чи ні. От у мене вже три закови вода залляла, а знаєте, що кожний закіп коштував мені щонайменше сто ринських! Ну, а звідки ви стільки грошей роздобудете? А хоч роздобудете, ох, то не ваша голова до такої роботи, бігме, не ваша голова!

— Га, то вже як бог дасть, будемо бачити,— сказав Яць.— І ви чень усі розуми не поїли, може там деяка стебелинка й для нас лишилася. Попробуєм!

Мендель усе з більшою тривогою поглядав на Яця.

— Що, невже ви це насправду, пане Яцентій? Не жартуєте?

— Або я знаю, — відказав той понуро, — може й жартую.

— Ну, а як же буде з ґрунтом? Продаєте?

— Як до ціни прийде, то й продам.

— А яка ваша ціна?

— То, бачите, так. Маю шість моргів: два тут близько коло хати, а чотири он там далі, на Волянці. Ті чотири я готов вам продати по 150 ринських за морг.

— Ті чотири? А на якого дідька мені тих чотирьох? Адже на Волянці ніхто не копає.

— А хто знає, може й там скарби лежать.

— Е, я на „хто знає“ не купую. Ну, а ті два по чому?

— Тих двох не продаю. Ті два для себе задержу.

— Як? Для себе? А вам їх на що?

— То вже в тім моя річ.

— Та ні бо, пане Яцентій, не жартуйте! Що хочете за ті два морги?

— Ні, сторгуймо тамті чотири.

— Нащо мені тамтих чотирьох? Пустопаш, будяччя, що я з ним зроблю? За ті два дам по сто ринських.

— За тамті чотири возьму, як від вас, по сто сорок, — сказав Яць із правдивим хлопським упором, — а про ті два навіть говорити шкода.

— Ну, то чекай же, дурню, на чорта лисого, що тобі за тамті дасть по сто сорок! — крикнув розлютившись Мендель, ухопив свою горілку й вибіг із хати.

Яць спокійно далі набивав обручі. Але по хвилі, висапавшись, Мендель знов вернувся.

— Ну, пане Яцентій, з вами говорити, то треба вперед гороху наїстися. Кажіть бо на правду: по чому хочете за ті два морги?

— За тамті чотири по сто сорок, а тих двох ще тепер не продаю.

— А коли ж продасте?

— Того ще й сам не знаю. Як прийдуть до своєї ціни,

— А коли ж по-вашому прийдуть до ціни?

— Або я знаю! Побачимо.

— Чи то останнє ваше слово?

— Останнє.

Мендель пішов, проклинаючи стиха хлопську впертість.

А Зелепуга напrawdę задумав виступити в супір із спекулянтами. В його старій, непривичній до думання голові мглисто вкладався план, як це зробити, але постанова була сильна... „Ну, що ж, буду копати сам, та й годі“— думав зразу, але швидко переконався, що самому копати зовсім ніяково, що треба щонайменше трьох людей до одної шахти. Найняти двох, то було б добре, але звідки взяти грошей? У самого нема ані грошей, ані хліба, ані худоби, не було навіть що продати, крім землі. А тут якийсь могучий внутрішній голос раз - у - раз шепче йому: „Ану, берися до роботи! Бог тобі вложив скарб в землю, гріх його змарнувати!“ А на що йому, самому й старому, здасться той скарб, про те також не думав. Часом тільки якісь фантастичні картини снувалися в його уяві. „Церкву виставлю, гарну, муровану... каплицю покладу над жінкою..., дам „на боже“, „нехай бог буде милостив моїй душі“,— далі поза ті побожні мрії думка його не сягала.

Відвідини Менделя дали йому доказ, що діло з тим скарбом справді мусить бути певне, й заразом попхнули його думку на практичнішу стежку. Кілька годин просидів в своїй хаті над направленим двоушником, думаючи про те, що робити.

Далі встав, зібрався й пішов у село. Поки ще буде, він рішив поперед усього позбутися своєї ненависті, перепроситися з двома шваграми, що ще zostалися.

Коли увійшов до хати одного швагра,—п'ять літ минуло, як в ній не був,—при самім вході вдарила його думка:

— Що це, я здурів, чи зовсім осліп, що міг уважати його багачем?..

Щоправда, хата була велика й очевидно за добрих

часів порядно збудована, але дуже занедбана й опущена. Ані приладів господарських під шопою, ані засіків зі збіжжям у великих сінях, ані скринь з полотнами та шматтям у відчиненій коморі, ані кожухів на жердці, ані подушок на постелі — нічого не було.

На добавок Зелепуга застав у хаті правдивий судний день: плач і лемент жінки й дітей швагрових.

— Що вам таке, кумо? — запитав він по привітанню, сідаючи на брудній лаві.

Швагорова глянула на нього червоними від сліз очима, а вкінці, відвертаючись, сказала:

— А вам що до того? Яке вас сюди лихо принесло?

— Та бог з вами, кумо швагорова, — відказав Яць. — Не лихо мене сюди принесло. Адже ж ми собі свої. Гріх нам цуратися одні других. Я прийшов вас одвідати, порадитися...

— Ага, може знов хочете моему який кусень ґрунту відступити! Га, нехай вас бог тяжко покарає за те добродійство, що ви йому перед літами зробили!

І бідна жінка заламала руки й слізьми залилася. Діти за нею.

— Але ж, кумо, бійтеся бога, що ж я тому винен, що ваш чоловік обдурив мою небіжку, виманив у неї батьківщину, а опісля продав?

— Нехай вас усіх, усіх бог тяжко покарає за мої сльози, за мою нужду, за моє життя затроєне! Що я вам винна, що вам винні ті бідні хробаки, що мусять марно гинути через того п'яницю проклятого?

— Але що ж таке сталося? Що він зробив? — допитував Яць, зовсім не чуючи себе зачепленим її прокльонами, в котрих бачив тільки прояви болю й більше нічого.

— Продав, поганин, продав уже й решту ґрунту. Продав і не знаю за скільки. Вже другий тиждень напивається десь в Дрогобичі, щоб йому там і голову вкру-

тило! Ой, доле ж моя, доле нещаслива! Сама, бідна, не знаю, що з собою почати. Вже зайда з війтом і присяжними грунт забрали, ями почали копати, а його як нема, так нема!

— От так маеш! — подумав Яць, — оце я на багача наскочив! Е, тут, як бачу, ще гірша біда, ніж у мене.

І, звертаючись до швагрової, почав її потішати, як міг і вмів.

— Не плачте, кумо, заспокійтеся, якось то буде. Може то ще пан-біг все на добре оберне.

— Скоріше вас усіх догори ногами оберне, що дай боже, амінь! — крикнула швагрова, знов заламуючи руки й відвернувшись до дітей, що плакали й лементували, почала над ними заводити, як над умерлими.

— Діточки мої, сиротяточка дрібні! Дав вам бог вітця поганина, що про вас не дбає, що душу чортові запродав, а зайдам землицю! Де ж ви тепер подінетесь? Хто вас вигодує і в люди виведе? Похиляться ваші головоньки по чужих загонах! Поллються ваші слізоньки по чужих кутах, небожата мої! Змарнієте, як бадилля у полі! Бадай би ваш вітчище був так змарнів, заким я його пізнала!

— Ну, тут ані я поради добуду, ані моя гола потіха ні на що не придасться, — подумав Яць і тихцем вивісся з хати.

— Що їм з моєї потіхи, — думав, ідучи дорогою. — Тут треба помочі, не потіхи. От, коли б так мені докопатись кип'ячки на своїм полі, маєток зробити, ну тоді б і всіх їх можна притулити. Правда, швагер погано з ним обійшовся, але його жінка й діти нічого не винні! Ні, ні, треба радити, треба шукати підмоги, чень, то господь милосердний змилується над нами.

В брудній, занедбаній й слізьми просяклій хаті швагровій знайшов Яць несподівано те, чого там певно не шукав, знайшов близьку ціль своїх мрій і змагань. Скарб природний, схований в його землі, набрав безмірно більшої вартості, відколи Яць почув, що скарб

той потрібний йому не тільки для збудування церкви й справлення церковних апаратів, але також для придушення зруйнованої й збіднілої швагрової родини.

Його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало до купи міцними й тривкими вузлами. Відколи вияснилась йому ціль життя, то бачилось, що разом прибуло йому й сили, енергії та смілості, і, немов відмолоділий на десять літ, скорою ходою почимчикував до хати другого швагра, того самого, котрому ген то жінка окропом ноги обварила й котрого через те в цілім Бориславі прозвали Недовареним. Жив він на другім кінці Борислава, під самим Ділом, де вже зовсім не було ґрунтів нафтових, і був справді заможним господарем. Тільки відколи його опарено, на ноги не статкував, ходив з костуром в руках і серед розмови часто сичав, коли зле вилічені рани починали його пекти й свербіти. Особливо перед кожною зміною погоди чув у ногах великий біль і тоді бував злий та дразливий, немов голодний ведмідь.

На Яцеве лихо, якраз сьогодні була така пора.

— А, швагерок коханий... ссс! — крикнув Недоварений, здалека примітивши на ходу Зелепугу. — А яке то лихо несе тебе до мене, ти, душе жебрацька, а? ссс?

Яць Зелепуга тільки головою покивав. На висотах своїх мрій і замислів він чувся недосяглим для такого рода привітань.

— Ей, швагре, швагре, — сказав, наблизившись і піднімаючи кучму, — чи багато я тобі порогів наоббивався за жебраним хлібом, що так мені вітаєш? Фе, встид тобі, що так дуже загордував своїм багатством!

— Дивіть, який мені навчитель, ссс! — крикнув Недоварений. — А я голову свою даю в заклад, що ти таки за якоюсь жебранивою приходиш. Що дужча у жебрака нужда за плечима, то більше пихи на язиці. Ану, скажи во, чого ти притривожився?

— Привели мене сюди дві справи, — сказав спокійно

Зеленуга, сідаючи на колоді насупроти швагра. — Одна справа не моя, але швагра Чаплі.

— Того шинкарського заплечника й п'яниці? Знаю. знаю... Пропив останню крихту розуму, продав решту ґрунту, а тепер проживає гроші в Дрогобичі. Так йому, дурневі, й треба.

— Що ж, я про його й не говорю нічого, нехай його бог судить. Але його жінка, це ж вашої й моєї небіжки сестра! І діти дрібні, що вони кому винні? І всі лишилися без хліба, без батьківщини. Що з ними буде?

— А що то мене обходить? Чи я їх батько? Чи на мені лежить обов'язок на них старатися, ссс?

— Але ж бійтеся бога, пане швагре? — скрикнув Яць. — Чень же не дамо власній крові марно загинати? От тільки що був я там: Содома, кажу вам. Стара плаче, що аж серце крається.

— А нехай собі плаче! — злісно відказав швагер. Поплаче та й перестане. Моя хата з краю, я нічого не знаю. Не мое просо, не мої горобці, ссс!

Говорячи це, раз - у - раз сичав і стискав зуби. Здавалось, що чужі терпіння робили йому в тій хвилі якусь особливу, дику приємність.

— Ну, це одна справа, — сказав, хвилю перемовчавши, Недоварений. — А яка друга?

— Біг із вами, — відказав Яць. — Бачу, що я з своїми справами не на ту вулицю вибрався. Ліпше дати спокій тій розмові.

— О, бачиш його, вже злий, ссс! Чисто жебрацька натура! Відмов його претензії, то вже зараз пісний вид зробить та й мимрить: біг заплатить і за те! А в душі собі думає: щоб тебе чорти вхопили! Ну, ну, говори, яка друга справа. Хочу знати, ссс!

— Щоб ви не думали, що я справді злий, то й скажу вам. Купіть собі мій ґрунт на Волянці, чотири морги в однім куску. Дешево вам продам.

— А мені на що того ґрунту на Волянці?

— Як то на що? Грунт до ґрунту все придасться; хоч би мав і облогом лежати, то бодай коні попасете, чи віднаймете кому під овес, все таки дохід буде.

— А чому ж ти сам тої штуки не зробиш?

— Зробити б то я зробив, тільки що мені тепер грошей треба.

— На що тобі грошей? Певно, не стало за що пити, та також ґрунт продаєш? Ех, ви, жеброто неполатана! Тут мені вертить, щоб тамтому помагати, а й сам не ліпший від нього, ссс! Ну, кажи, на що тобі грошей?

— Ет, що вам буду говорити! Це вже моя річ!

— Не хочеш ти зо мною говорити, то й я з тобою не буду.

І Недоварений засичав і відвернувся.

— А коли не хочете ґрунту, — сказав, нічим не знеохочуючись, Яць і понизив голос, — то знаєте що: вступіть зо мною до спілки.

— До якої спілки?

— Ну, бачу, що вам все треба сказати. То ж слухайте! В тім ґрунті, що вам моя небіжка відступила, спекулянти викопали джерела кип'ячки, от уже рік черпають і маєток роблять. Напосілися й на мій кусник, що з тамтим межа в межу: певна річ, що й у нім мусять лежати такі самі скарби.

— Ну й що з того? То й продай їм!

— Чи так гадаєте? — звільна сказав Зелепуга. — А я гадаю, що то був би гріх. Дав бог скарб в наші руки, тільки трохи потрудись, і бери, і черпай... ні, ми мусимо даром віддати його спекулянтам, а сами йти до них на службу!

— Ха, ха, ха! Скарб! Ссс! — засміявся й засичав з болю Недоварений. — Що то за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському гріх навіть нею бабратись. То спекулянтське ремесло.

— А не гріх християнському чоловікові копати й черпати її в наймах у спекулянта?

На це Недоварений не мав відповіді — очевидно правда була в очі. Та все таки знайшов із другого боку зачіпку.

— Ну, ну, не дуже ти решетись! Відки знаєш, що саме на твоїм ґрунті кип'ячка? Я думаю, що коли Мендель сумежний ґрунт перерив, то і з твого давно вже до його ям усе скло.

— А я думаю, що той Мендель чує, де можна покористуватись і не даром мені пороги оббиває, щоб йому той ґрунт продати.

— Е, і він так само насліпо спекулює, як ти. Ну, але ж чого, властиво, ти хочеш від мене? До якої спілки мене кличеш?

— Хочу сам копати на своїм ґрунті й я певен, що докопаюсь кип'ячки, на копання треба буде зо сторинських, а в мене тепер... свищи в хащі! От я й думав...

— І не думай навіть, ссс! — перебив його Недоварений. — Дурна твоя спекуляція, а я й грошей не маю й охоти не маю вдаватися в такі історії. Ще й спекулянти на мене роз'їдяться, то й що їм значить спалити мене або й забити. Хто їм тут дасть раду?

Яць Зелепуга сумно звісив голову: була рація в останніх швагрових словах. З тих кілька літ спекулянти в Бориславі стали силою. Хвилі всякого суспільного пòтереб'я, що раз-у-раз напливали, зробили неможливим ніякий лад у громаді. Перекупства, споювання й шахрайства здеморалізували уряд громадський і зробили його слухняним знарядом в руках багатших промисловців. Поліції не було ніякої. Спекулянти робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі мабуть і рукою махнули, почувавши свою неспромогу завести в Бориславі якийнебудь тривкий порядок. Тимто й не був ніхто безпечним щодо свого добра й навіть життя. Часті нещастя в ямах минали власникам безкарно, а до тої рубрики „нещастя

в ямах⁶ зачислювано дещо й таке, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства й забійства.

— Так, значить, гадаєте, що з того нічого не буде? — запитав Яць швагра.

— Розуміється, що не буде, — відказав той далеко вже м'якшим голосом, ніж уперед. — Бо скажи ти мені, чи то твоя, чи то наша хлопська в тім голова? А найгірше те, що треба б війну починати з спекулянтами... Ні, ні, нічого з того не буде.

Зелепуга ще хвилю посидів на колоді, звісивши голову, але звільна погляд його прояснився, голова піднялася, він встав і, стукнувши паличкою об землю, сказав наупір:

— А я вам кажу, що таки буде! Хоч би мені прийшлося головою наложити, а я свого доконаю. Пристаєте до спілки?

— Йди, йди, старий безуме! — відказав йому швагер. — Досі я думав, що ти тільки дурний, але тепер бачу, що ти пропив і ту крихту розуму, що тобі мати дала.

— Так не йдете до спілки?

— Ані мені сниться.

— Воля ваша. Й без вас обійдемося. А я вам кажу, що пожалуєте того.

І, не вклонившись, рішучим кроком пішов до своєї хати. А швагер довго ще сидів на призьбі й думав.

— Гм, дурень той Яць, бо дурень. Сам хоче копати, й ще й мене до спілки тягне. Знаю я, що ті спілки значать. Позич йому гроші, одні проп'є, другі закопає... от тобі й спілка. Ні, на таку половину ти мене, братчику, не зловиш, ссс!

— А тамтій жеброті справді допомогти треба, — думав далі. — Добре Яць каже: що винна жінка, що винні діти, що такого батька мають? Треба там буде навідатись до них сьогодні. Треба буде з старою порадитись, баба такі речі все ліпше зробить, ніж хлоп.

От нещастя! Розпилася бестія й з пам'яті його вибило: забув, що родину має!

І засичав, пригадавши собі, що з ним могло бути те саме, коли б його жінка не обварила була окропом.

— Але з тою спілкою, — вернувся знов до своєї першої думки, — таки нічого не буде. Не нині, то завтра продасть грунт, лиш дурно б я з ним зв'язався. Нащо мені клопоту?

Пішов до хати, щоб умовитися з жінкою, як би порятувати сестру й сестринців. Але думка про скарб, що бог зложив на Зелепуженім ґрунті, від часу до часу наново прокидалося в його голові й снувала невідступно. По обіді ще раз докладно все обдумав.

— А що, — сказав вкінці, — коли той Яць не такий дурень, як здається?... Війна зі спекулянтами? Ну й що ж? Війна, так війна, треба пильнуватися та в бозі надію мати. Може б то чоловік якось і витримав, бо знов... вовка бояться, то хіба і в ліс не йти? А щоб Яць гроші не пропив, то можна б і самому пильнувати, самому виплачувати, йому грошей до рук не давати. Тільки чи є там що в тій землі?

А коли є, бо певно мусить, то чи вистане наших грошей на те, щоб докопатися того скарбу? Гм, а справа справді не така дурна, як мені зразу здавалося. Треба буде колинебудь піти оглянути той грунт, може воно й дасться дещо заробити. Коли б тільки Яць не здурів та не продав його комусь! Але ні, завзявся хлоп, видно те понім, то вже так скоро не попустить свого. А коли так, то й без моєї спілки не обійдеться, бо інакше як же дасть собі раду?..

І заспокоєний тим, Недоварений казав запрягти віз і набрати хліба, муки, крупів і трохи шмаття, сів із жінкою на віз і поїхав до її сестри, а своєї швагрової.

А тимчасом Яць сидів сам у своїй пустій хаті. Дві думки мучили його: думка про нужду швагрової родини й про власні невдатні заходи у другого швагра. Намір його — розпочати самому роботу на власнім

грунті — не відступав від його ані на хвилю. Бився неборак, як риба в ситі, шукаючи способу, як би поставити на своїм без багацької заемоги.

— Сам буду копати, то річ певна, але з чого жити весь той час? Чи притягти до спілки тих бідолахів, що майже щодня ходять по селу, шукаючи роботи й хліба? До спілки то вони б пристали, то певно, але відки я хліба для них наберу?

Коли так бідний Яць нуждувався з своїми думками, — злегка, несміло відчинилися двері його хати, і всунулася крізь них суха, згорблена постать Юдки, загальнозвісного в Бориславі Юдки Лобака¹.

Був то чоловік не старий ще, може років на 40, але вже згорблений і поморщений, як дідусь. Його висохле лице покрите рідким, як жар червоним заростом; коротко обстрижена голова, великі очі в червоних обвідках болющих повік і грубий, неприємний голос — усе те чинило його зовсім несимпатичною фігурою. Але проте серце в Юдки було м'яке, людяне; він раз-у-раз готов був допомогти, поділитися останнім шматком із бідним.

Юдка, вже кільканадцять літ у Бориславі занятий своїм нужденним либацьким зарібком, жив у хлопа й вільної години радо помагав людям при хлопській роботі. Сміялися з його незграбного вигляду, але любили його за його доброту, і ні один бориславський чоловік не відмовляв йому невеликої допомоги: то завезе йому до міста назбирану кип'ячку, то дасть дурно горщик картопель, або пару яєць, з котрих та ще цибулі складалася вся Юдчина пожива. За те й чоловік певен був, що в косовицю або в жнива, коли найтяжче з робітником, Юдка на перший поклик покине свій кінський

¹ Лобаками звалися давніше в Бориславі ті, що кінськими хвостами згортали з води (калюж та джерел бориславських) „кип'ячку“, яка збиралася поверх води, і продавали її на смаровило до возів (Ів. Фр.).

хвіст і піде до сіна чи до снопів, без ніякої заплати, за саме тільки почесне.

— Добрий чоловічище той Юдка! — говорили про нього бориславські господарі.

— І тому такий капцан, — додавали другі. — Ніколи ще того не було, щоб добрий чоловік капцаном не вмер.

А одначе ж Юдці не було суджено вмерти капцаном.

— Добре полудне вам, пане Зелепуго, — сказав він, входячи й низенько кланяючись.

— Доброго здоров'я! — відказав Зелепуго. — То ти, Юдка? Сідай собі, гостем будеш.

— Най усе добре сідає! — відказав Юдка і все стояв, спершись об ріг комина, та мняв у руках подерту, забризкану шапку.

— А що там у тебе нового, Юдко? — питав Яць.

— А що ж би? Все, богу дякувати, по-старому.

— Маєш мені що сказати, що так шапку мнеш? — питав далі Яць, усміхаючись добродушно.

— Та ніби тее... як його, — ікався Юдка, неначе б не міг здобутися на відвагу, Вкінці перемиг свою не-смілість і поступив два кроки до лави, на якій сидів Зелепуга.

— Знаєте що, пане Зелепуго? Говорив мені Мендель, що хочете продати свій грунт на Волянці...

— Грунт на Волянці?.. А так, продав би.

— Ну, то продайте мені.

— Тобі? А тобі на що?

— Так собі. Потрібно. Маю тут трохи грошей, то думаю собі, чи не доробився б чоловік чогось на вашім ґрунті.

— Ну, що ж, боже тобі помагай, Юдко! — щиро сказав Яць. — А коли маєш стільки грошей, то певно ліпше на ґрунті робити, ніж кінським хвостом по каляжах махати.

— А яка ваша ціна?

— А хіба не казав тобі Мендель? По сотці за морг.

— Та на мене забагато, — сказав Юдка. — Я вам дам по вісімдесят, добре?

— Нехай буде й по вісімдесят. Другому я б і за сто не дав, але тобі дам за вісімдесят, бо знаю, що ти хлопської роботи не цураєшся.

Юдка солодко всміхнувся при тих словах і видобув зза пазухи квартиру горілки.

— Ну, коли так, то випиймо могорич! — сказав Юдка. — Нехай вам бог на все добро помагає!.. І зараз до писаря підемо, контракт зробимо.

— А коли гроші виплатиш?

— Зараз, як тільки контракт буде при свідках підписаний.

Яць Зелепуга слухав і майже вухам своїм не вірив. Юдка Либак грунт купує! І готовими платить! Ну, то вже хіба кінець світа наближається!..

Зелепуга кілька разів недовірливо поглядав на погане, хоч і зраділе Юдчине лице — чи не думає він його на глузи піднімати. Але куди тобі! Юдка зовсім серйозно брався до діла й ніколи не любив жартувати.

Випили по кілька чарок могоричу й пішли до писаря. Писар був дома, контракт зробив зараз, Юдка заплатив цілого ринського від руки, підписали контракт і зараз же поспішили на Валянку, де Зелепуга власноручно віддав Юдці при людях свій грунт в посідання, а від Юдки також при людях одержав цілих 320 ринських новими банкнотами.

Одержавши гроші, Зелепуга не зважав на те, що вже вечеріло, але побіг прямо до швагрової.

Як же здивувався, заставши перед хатою на вулиці повозку Недовареного, а його самого з жінкою в хаті.

— А, швагерок тут! — крикнув Недоварений, побачивши Зелепугу, і треба додати, що крикнув далеко веселіше, ніж рано. — Ну, ну, ходи ближче.

— Не сподівався я вас тут застати, — сказав Зелепуга, зупиняючись в одчинених дверях.

— Ага, ти думав, що я вже такий турок, що не маю в собі душі християнської? Ей ви, жебраки, жебраки! Всі думають, що тільки самі добрі й чесні й милосердні, для того, що все б з дорогої душі дали, тільки що нічого не мають! — Тимчасом Зелепуга кивнув швагровій, відпровадив її на бік і всунув їй „тимчасом“ п'ять ринських, кажучи, що коли буде чого потребувати, то нехай просить до нього обертається. Бідна жінка видивилася на нього зачудованими очима, навіть подякувати забула. А Зелепуга вже натис шапку на голову й хотів поспішити додому.

— Чекай но, швагерку, чекай! — крикнув на нього з хати Недоварений.

— Чого вам треба? — сказав Зелепуга, неохоче зближаючись до дверей.

— Ну, а що, ти ще не покинув свого запливомізького наміру копати яму на своїм ґрунті?

— Ні, не покинув.

— А коли починаєш?

— Що? Завтра? Ну, а кого ж ти до спілки привадив?

— Нікого не привадив і нікого не потребую приваджувати. Сам собі буду радити, і то найліпше. Знаєте, як той казав: сам ся пасу, сам ся й виганяю. Добраніч вам!

І Зелепуга поквапно пішов, лишаючи Недовареного в великім зачудованню. Як то? Мала ж би це бути правда? Мав би той безум Зелепуга на правду розпочати сам роботу, та за які гроші? Недоварений довго над тим думав, а далі рішив на другий день особисто відвідати Зелепугу й поговорити з ним „на розум“.

Го, го, яку баталію застав на другий день Недоварений на ґрунті Зелепуги! Ціла купа людей, хлопів, робітників і всяких волоцюг, крик, гармидер, свари й жарти. Що за прислів'я? Е, то Яць зачав копати ями на своїм ґрунті. Перший хлоп взявся до такого діла, котре досі зайди вважали за свою виключну привілею.

То й не диво, що скоро Яць привів купу робітників і визначив чотири місця під чотири ями, збіглася ціла юрба людей з усього сусідства. Перший прилетів Мендель, та побачивши, до чого йде, аж посинів од злості.

— Що ви тут хочете копати? — запитав Яця напівласковим, напівгрізним тоном.

— А вже ж хочу, — сказав Яць.

-- А хто вам дозволив?

— Сам собі на своїм ґрунті дозволяю.

— Але я вам забороняю, я! — крикнув Мендель, не здужаючи вже довше гамуватися й майже не тямлячи, що говорить.

— Ану спробуй! — відказав Яць.

Мендель прискочив до нього й хотів вирвати йому з рук рискаль, але Яць пхнув його в груди так сильно, що Мендель як довгий перевернувся горілиць на землю. Голосним сміхом привітали всі присутні той забавний початок історії, але Мендель, не встаючи з землі, почав кричати щосили, немов би його різали. Купи спекулянтів збіглися на той крик, і хто знає, чи не перепало б Яцеві зараз при початку роботи на горіхи, коли б хлопи за нього не вступилися. Та проте крик і галас ішов довше як годину. Мендель побіг на скаргу до уряду громадського, але очевидно нічого там не скористав, бо швидко назад прилетів. Між спекулянтами почались бурливі наради, але Яць не звертав на них ніякої вже уваги і взявся до своєї роботи. Недоварений поглядав збоку на ту веремію; Менделева злість і завзятість нічого доброго не віщувала.

— Е, то небезпечний інтерес! — сказав він, махнувши рукою, й, навіть не привітавшись з Яцем, пішов назад додому.

Нове життя почалося від того дня в хаті Зелепуги. Робітники, що копали ями, жили з ними разом; швагрова їм їсти варила; сусіди забігали часом то горілки випити, то так собі побалакати та на ту роботу поди-

витися. Деякі нараджувалися, щоб і собі взятися до такої роботи, та тільки чекали, як то вона Яцеві поведеться.

А Яць, ходячи і сплячи, про одно тільки й думав — докопатися земних скарбів. Обгородив свій ґрунт високим плотом, навіть три здорові пси припинав на ніч коло ям, щоб пильнували від усяких пакостей. Швидко чотирьох робітників було замало, копаючи разом чотири ями. Дехто радив Яцеві покинути тимчасом три ями, а копати тільки одну, а коли в тій добуде кип'ячку, то можна буде й до дальших узятися. Але Яць навіть слухати про таке не хотів. Загалом в душі його останніми днями відбувався якийсь перелам. Здавалося, що вся решта його енергії, сил духових і фантазії скупилася на одній думці — видобути нафту на своїм ґрунті. Що буде потім — це вже його не обходило. Поза тим стовпом граничним маячили в його уяві якісь рожеві поля, якісь луги пахучі від квіток, нічим не закаламучене щастя й безупинна втіха. Коли б тільки кип'ячки докопатися.

День і ніч думав тільки про копання, переживав хвили невисказаної тривоги. Ану ж не на добрих місцях копає? Прикладав ухо до землі, чи не почує чого, обдумував усякі способи обережності.

Нераз схалувався серед ночі й з грубим костуром в руках обходив свої ями. Показалося, що обережність була недаремна: кілька разів спекулянти підсиляли своїх робітників, щоб нищили цямриння, засипали ями, перерізували ливви. Але дякувати чуйним псам і не менше чуйному Яцеві ніколи їм це не вдавалось. Як любляча мати серцем здалека чує плач своєї дитини, так Яць серцем прочував, коли його ямам грозила небезпека, зривався й робітників з собою кликав. Спекулянти з лютості струїли йому одної ночі всіх трьох псів, але на своє лихо. На другу ніч Яць з робітниками засів за плотом і зловив двох, що плюндрували коло ям. Затягли їх до хати, пообвивали

голови мішками й „крівзь мокре полотно“ так вибили палицями, що ті дух - тіло закликали не ступати й ногою більше на його ґрунт. Навіть пожалуватися бідолахи на другий день не могли, бо після тої „холодної лазні“ ніякісінького знаку не лишилося. Але слова додержали: Яць мав надалі супокій.

Ями мали вже по десять сажнів, а нафти ще й сліду не було. Тоді тільки похопився Яць, що з його грошей дуже мало що лишилося. Страшна тривога проїняла його. Не спав цілу ніч, увесь день ходив, як божевільний.

Не міг навіть уявити собі тої думки, що колись настане хвиля, коли прийдеться покинути копання. Покинути копання — тож це для нього значило те саме, що покинути життя! А тимчасом дрібна решта з одержаних від Юдки грошей виразно говорила йому, що хвиля та вже дуже близька й що конче треба давати якусь раду. Тож рано, скоро світ, позаводивши робітників на роботу, побіг Яць до швагра Недовареного. Застав його ще в постелі — пора була вже вільна від польової роботи, хоч гарна, ще тепла й погідлива.

— Пане швагре, — почав Яць, не чекаючи на ніяке привітання, — прийшов я до вас з пильною справою.

— З якою? — спитав Недоварений, не встаючи з постелі.

— Тямите, ви колись зацікавилися були моїми ямами, питали, кого до спілки приймаю. Дурень я був тоді, думав, що мені моїх грошей вистарчить...

— А тепер ти змудрів, закопавши свої гроші, і ще й мене хочеш втягнути в свій дурний інтерес! — крикнув з гнівом Недоварений. — Іди ти мені з хати, замороко якась! Іди, бо кажу тебе псам нацькувати! Іди до свого Юдки, якого ти за триста ринських багатцем зробив, а не до мене!

— Багатцем? Яким багатцем? — проборкнув Яць.

— Хіба не знаєш, що Юдка на твоїм ґрунті на Во-

лянці вже чотири джерела кип'ячки видобув, цілий тиждень черпає й черпає, по сто бочок на день, і ще кінця нема? Бачиш, який твій розум? Іди ж до нього, проси його, може пристане з тобою до спілки, а мені дай святий супокій.

І Недоварений, в котрого в грудях аж клетотів гнів, обернувся на другий бік, плечима до остовплого Зелепуги. Той посидів ще хвилю мовчки, а потім вийшов непевною ходою.

— Боже милий, що це таке діється на світі? Чи справді доля прокляла чоловіка християнського, а тільки тим спекулянтам усміхається? Ну, хто ж міг подумати, що скарб чекав на нього не тут, а на Волянці? І що тепер робити? — Гарячі сльози тислися Яцеві до очей. Сам не знаючи, пощо й за чим, пішов на Волянку оглянути той нещасний ґрунт, що такий важкий удар завдав його мріям і силі його волі.

На Юдковім ґрунті справді робота кипіла. Двадцять робітників працювало коло ям, черпали кип'ячку, зливали в бочки, накладали на вози або уставляли в великій, нашвидку збудований шопі. Тут же й бовдарі з дощок збивали бочки, ковалі обтягали їх обручами, теслі докінчували будування шопи — одним словом, на недавнім пустарі клетотіла правдива фабрика. А посеред усього того клетоту, як муха в окропі, звивався Юдка, зраділий, щасливий, випростуваний і порядно зодягнутий, ніби перероджений. Двадцять других робітників копало нові ями.

— Дай боже щасливо! — сумовито сказав Яць, входячи між той робучий, гомінкий і рухливий люд.

— Дай боже! — відказав Юдка. — А, пан Зелепуга! — скрикнув, обернувшись й зуздівши Яця. — Як ся маєте, пане Зелепуго?

— Кепсько ся маю, Юдко! — відказав Яць. — От тобі бог щастя послав, а я твої гроші закопав і нічого не маю.

— Глибоко вже? — спитав Юдка.

— Маю чотири ями по дванадцять сажнів.

— У мене бог дав на шостім сажні, — сказав Юдка, — але то божа воля. Треба вам копати далі, то й у вас буде, певно буде.

— І я так міркую, що буде. Що ж, коли не маю за що копати далі.

— Не маєте за що? То кепсько!

Юдка задумався. Яць тимчасом зависним оком роззирався по тім полі, що недавно було його, котре не раз в гніві проклинав за неродючість. „Отже мої прокльони на мене самого спали! — думав бідолаха і знов заплакав. — Нині все те могло бути моє! Та бог, видно, не хотів. Поле видало свої скарби, але не мені!“

— Ну, не сумуйте, Яцю, — сказав по хвилі Юдка. — Може то бог дасть, що ще все буде добре. Знаєте, що я вам скажу?

— Ну, що таке?

Юдка одвів Яця на бік за шопу і сказав:

— Купив я від вас той ґрунт, біг заплатить вам за нього! Купив я його дешево, по 80 ринських за морг. Знаєте, як довголітній либак, міг я найліпше знати, де швидко кип'ячки докопатися. І я не ошукався. Міг би я був вам відразу дати по сто ринських за морг, як ви жадали, але все таки торгувався. Ну що, чоловік чоловіком, а до того я ще й боявся, що ану ж грошей на копання не вистане. Тепер друга річ. Гріх би мав, якби вам в вашій біді не допоміг. Ось вам ще 80 ринських до тамтих грошей. Як ви самі цівили, так вам даю, щоб вам на мене завкридно не було.

Та доброта Юдчина до глибини зрушила Яця. В пориві вдячності поцілував руку, котрою Юдка подав йому пачку банкнотів.

— Нехай вам бог стократно віддасть, Юдко! — сказав хлоп. — Я вам тої доброти до смерті не забуду.

— Тільки знаєте, що я вам пораджу, Яцю, — сказав

Юдка. — Не розкидайте ви тих грошей на чотири ями. Тимчасом забийте три, і копайте тільки одну, то так швидше до нори дійдете.

На тім і розсталися. Юдка побіг до своїх ям, а Яць, повен нової надії, полетів додому, Хоч і як тяжко було йому рішитися забити три ями, то все таки тяжкий досвід з нестачею грошей і маленька сума, що він мав на дальшу роботу, наказували потіснитися. Забив три ями, відправив більшу частину робітників, задержавши тільки двох. Розрахував собі одержані гроші на дні, і з серцем, що билосся мов у пропасниці, облічував, скільки днів ще треба буде робити.

А робота йшла тепер звільна. Замість м'якої глини натрапили на твердий лупанець, котрий треба було ламати оскарбами, бо рискалі не брали. В ямі в такій глибині почала бути задуха: треба було купити млинок, що відразу пожер значну частину грошей. Помалу, сумно йшла робота, тільки Яцева гарячка дедалі все більше змагалася. Аджеж кожна хвиля, кожний удар оскарба міг принести йому рятунок, міг пробити вхід до пожаданого скарбу. Раз-у-раз хотів сам бути в ямі; майже силою треба було його витягти з неї, щоб ішов їсти або спати. І спати не міг. Щоночі чув крізь сон властивий шипіт і булькіт, і з божевільно-радіним окриком: „є! є!“ — зривався з постелі й біг до ям, а не можучи в пільмі нічого доглянути, прикладав ухо до дерев'яної, на колодку замкненої заткальниці, чи не почує шипоту й булькоту підземних духів. Але духи мовчали, як закляті, не появлялися, не дбаючи на молитви, прокльони й сльози Яця, котрого з кожним днем дужче мучила й пожирала пропасниця.

— Боже мій! — крикнула раз швагрова, побачивши його, коли вилазив з ями, — швагре Яцю! Як же ж то ви виглядаєте! Лиця на вас нема.

— Як то нема? — коротко, не вдумуючись запитав Яць.

— Бліді ви, худі, пожовклі, тільки вас в дошки класти. Чи не їсте нічого?

— Ні, їм.

— Ну, то мусите бути хорі.

— Бог з вами, кумо, я здоров.

— Ну, то може вам хто дання дав, що так страшно марнієте. Або, може, не дай господи, переполох?

— Е, байки! Не бійтеся, поправляюся швидко, скоро тільки кип'ячку добудемо.

І поспішним, хитким кроком, мов зачмеричений¹, Яць пішов з робітниками на обід. Швагрова варила їм їсти у себе й рідко приносила обід сама; частіше присилала вайстаршу, чотирнадцятилітню доньку з кобелею², в котру понаставлявано було горщиків.

Тож не диво, що, не бачивши Яця кільканадцять дев'ять, майже й пізнати його не могла і зовсім справедливо почала догадуватися, що він мусив занедужати. Але Яць не чув нічого. Ціле його життя, всі думки й чуття скупилися на одній точці, а нею була яма, та уперта, глибока пропасть, що, не зважаючи на двадцятисажневу глибину, не хотіла видати ані краплини з укритих в її середині скарбів.

Для Яця стала вона якоюсь свідомою, чутливою й розумною істотою. В хвилях розпуки пускався з нею в пристрасні розмови, закидав їй, що лащиться до спекулянтів, а до правого господаря напроти ставиться, благав її про милосердя та просту справедливість. щоб повернула йому бодай ті кошти, що на неї вложив. Але яма мовчала уперто...

Минув ще тиждень. Яма завглибшки була вже двадцять і два сажні, а в кишені у Зелепуги осталося всього - навсього двадцять і два крейцарі. А яма аві мур - мур. Яць ходив як божевільний. Мало що до ніг не падав робітникам, щоб лишились далі й робили

¹ Зачмеричений — отруєний чемерицею.

² Кобеля — кошик.

з ним наборг. Робітники, невдоволені скупими в останніх днях харчами й нерадо видаваною платою, закликали йому в батька-матір і пішли. Яць лишився сам, як на льоду.

Невже й останні його надії так і приснуть, як булька на воді? Побіг до Недовареного — той нацькував його собаками. Побіг до Юдки — Юдки не було в Бориславі: поїхав робити контракт з якоюсь дестиллярнею на достарчування кип'ячки, і роботу на той час стримав, ями позамикав і сторожу приставив. Мов травлений звір побіг Яць з Волянки до своєї хати, але перед самим перелазом зупинився, не знаючи, що далі почати.

За плотом стояв Мендель і, злісно всміхаючись, позиравав на нього.

— Ну, пане Яцентій, як ся маєте? — сказав він.

Яць закусив зуби, побачивши Менделя.

— А що ж? — відказав з глухою впертістю, — хвалити бога, нічого мені не хибує.

— Ге, ге, ге, ге! — сухо засміявся Мендель. — Нічого вам не хибує! Ну, ну, хвалити бога! А що, не продаєте мені своїх закопів!

— Ні, ще тепер не продам.

— А коли ж продасте?

— Як час надійде.

— А коли ж час надійде?

— То вже будемо бачити.

І Яць хотів уже йти до хати.

— Слухайте, пане Яцентій, — сказав Мендель, — без жарту вам говорю. На що вам біди, клопоту й витрат? Бачите, там той ґрунт продали ви Юдці. Нині Юдка багач, а ви грошики в ями закопали й не маєте нічого. Дайте ви спокій тій роботі, то не хлопська робота. Я вам дам за кожний закіп по сто ринських, і на що вам клопоту на здорову голову? Буде на ваші старі літа!

Вся кров ударила Яцеві до голови. Ті слова гірше

його кололи, ніж найїдкіші дотинки, — може тому, що в глибині душі чув, що як на простий хлопський розум, то Мендель зовсім правду каже.

— Іди ти від мене до чорта! — крикнув роздроченим голосом. — Іди, коли не хочеш, щоб тобі каменем межі очі заїхав!

— Ну, що то? Каменем межі очі? А то за що? Ти дурний! Думаєш, що боюся і що твої закопи більше варті? Чекай, ще сам до мене прийдеш і будеш просити, щоб ті діри купив!

— Не дочекаєш того! — крикнув Яць. — Швидше сам в них смерть свою найду!

І, натиснувши шапку на чоло, ввесь тремтячи з якогось невисказаного зворушення, побіг Яць до швагрової, що йому їсти варила. Швагрова тепер уже на правду перелякалася, побачивши його.

— Всякое диханіє да хвалить господу! — крикнула. — Куме швагре, а вам що таке? Чи женеться хто за вами, чи, може, нещастя яке?

Яць навіть не звертав уваги на її окрик. В безсиллі сів на лаві, навіть шапки не знявши, і сказав швидко, майже одним духом:

— Кумо швагрова, на вас одна надія, вийшли мені гроші, покинули мене робітники, а яму копати треба. Мушу кип'ячки докопатися. Згину швидше, а тої речі не покину. Поможіть мені, кумо! Я ж не для себе. Якщо буде, то буде й вам і дітям вашим. Ходіть самі, маєте дівчину в силі, удвох станете до корби, менший хлопець може млинкувати, а я полізу в яму, буду копати, доки сили стане. Чую, що вже недовго. Кілька разів дзюбнути. Хто знає, може лиш раз в щасливе місце вдарити... Не відмовте мені, кумочко.

Швагрова стала зачудована. Не так її здивувало прохання Зелепуги, як його голос — якийсь дивно-дивно звучний, м'який і тремтячий. Вагувалася хвилю, бо крім двоїх старших мала ще троє менших дітей, що вимагали повсякчасного догляду.

Яць вгадав, чого вона вагується.

— І про тих менших не турбуйтеся! — сказав. — Заберіть їх до моєї хати, там вам буде близько до них. А втім спустите мене до ями і все будете мати з пів години вільної, поки я там що накопаю. А діти будуть за той час млинком крутити.

А коли швагрова ще вагувалася, Яць нараз заллявся сльозами й кинувся їй до ніг.

— Кумо швагрова! — благав, стискаючи її коліна, — богом все закликаю, не відмовляйте мені цього прохання! Не відмовляйте, бо здурію! Чую добре, що від самої думки, щоб покинути цю роботу, якийсь недобрий дух до мене приступає й я готов наробити нещастя, великого нещастя!

— Біг з вами, шваг্রে! — скрикнула перелякана Яцевим плачем жінка, піднімаючи швагра з землі. — Біг із вами! Що ви за страшні речі говорите, нехай біг заступить та відверне! Заспокойтеся, все ще добре буде. Всі підемо, будемо копати, будемо богу молитися, може біг змилується над нашою долею й пошле нам свій дар великий. Тільки не плачте!

— Біг заплать вам! Біг заплать! — шепотів Яць, хлипаючи, як мала дитина. — Я спокійний, о, зовсім спокійний... Лиш сили якось не маю. Сон мене клонить.

— Засніть, засніть, то вам ліпше буде. А то, боже мій, виглядаєте як з хреста зняті.

І завела Яця на постіль: околот соломи покритий грубою веретою, Безсильно, мов п'яний, упав Яць на постіль і зараз заснув глибоким сном. Швагрова навіть подумала зразу, чи він не п'яний, але наблизившись до його лица, зовсім не почула горілчаного духу.

— Бідолаха! — зітхнула — так до нього та проклята кип'ячка приступила, що вже далі й дихати не зможе. Боже милосердний, заступи його від якого нещастя! Краще мого поганина наверни де на зламану голову, ніж оцю добру душу.

Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: „є! є!“ і знов безсильно падав на постіль і засипляв.

Та все таки на другий день устав трохи покріпленний і з новою енергією допомагав швагровій пакувати й переносити нужденні останки пожитку й харчів до своєї хати. Щось тягло його до ями. Спішив підбігцем, пски не наблизилися до його обійстя, а там і зовсім усе покинув серед дороги й побіг заглянути до ями, чи за ніч не наплило кип'ячки. По довгій хвилі вернувсь сумний.

— Пусто, нема нічого! Але знаю, що швидко, швидко буде. Мусить бути! Хіба б... хіба би бога над нами не було!

— Бійтеся бога, швагре, що це ви говорите! — крикнула швагрова. — Аж слухати лячно!

— Сам вже не знаю, що говорю! — сказав Яць, похиляючи голову. — Але ходім, ходім до роботи! Треба поспішати! Чую, що щось жене мене, тривожить, так наче б смерть моя була вже близько, а я перед смертю ще щось мав дуже велике зробити.

Швагрова нічого вже не сказала, тільки перехрестилася на ті слова. Бачила виразно, що Яцеві почало баламутитися в голозі, але що ж могла порадити? Тільки йдучи, стиха шепотіла молитву. Разом з найстаршою дочкою стала до корби і помаленьку, обережно спустила Яця до ями, хоч той з глибини раз - у - раз кричав „борше! борше!“ Тимчасом хлопець, добуваючи всіх сил, млинкував до ями свіжого повітря.

Коли Яць опинився на дні, швагрова пішла до хати, лишаючи дітей при ямі. Яць вигадав спосіб — обходитися зовсім без її допомоги, щоб видобувати кибель з накопаною глиною. Сам знизу на осібній линовці витягав кибель до гори, а діти лиш висиплюють з нього глину і знов спустять униз. Повигадував різні способи для остороги, щоб котре з дітей не впало до ями. Мати могла бути за них зовсім спокійна.

Зразу робота йшла. Яць працював надлюдською натурою. Валив оскарбом в лупанець, немов це був його найтяжчий ворог. Кибель за киблем витягав угору, навіть за свіже повітря не дуже дбав, бо в ямі замороки не було ніякої, та й діти млинкували досить добре. А якби почала показуватися кип'ячка, то Яць обдумав так: не чекати, поки діти прикличуть матір і витягнуть його в киблі, але драпатися вгору по цямринню хоч на кілька сажнів, а там уже зачекати на кибель, бо боявся, щоб, нагло вибухнувши, кип'ячка його не залляла або заморокою не задушила.

Але кип'ячки не було й сліду. По кількох годинах тяжкої праці Яць ослаб, почув гострий біль в крижах, в руках і ногах, почув недостачу повітря, якийсь стукіт в висках, заворот голови.

— Що, може то вже заморока кип'ячку віщує? — подумав зрадівши й тричі шарпнув за шнурок від дзвінка. Був то знак, щоб діти кликали маму й тягли його вгору.

— Ну, що? Є? Буде? — питала швагрова, коли Яць, стоячи в киблі прип'ятий за пояс до линви, виринув з темних челюстей ями.

— Хвала богу, здається що буде, — відказав Яць, важко дишучи й ледве здужаючи вийти з кибля.

Відв'язали його, завели до хати. нагодували й знов положили спати. Але надія показалася передчасною. Заморока була, але кип'ячка не показалася. Тривога й гарячковий поспіх у Яця ще змоглися. Відпочивши трохи, почав налягати, щоб знов спущено його до ями, але швагрова нізащо в світі не хотіла цього зробити.

— Сами себе замордуєте, швагре! — говорила. — Відпочвіть ліпше, прийдіть до сили. Яма не втече.

— Ні, ні, треба кінчити швидше! — товк своє одне Яць. — Що вам з того прийде, що будете мене мучити? Аджеж я й так не всиджу аві влечу на місці. То вже ліпше спустіть мене до ями!

Ледве здужала швагрова допроситися, щоб зачекав до полудня.

Так минуло два дні — краще тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні постарівся на яких десять літ, згорбився, посивів, лице й чоло покрилися зморшками. Тільки сиві очі палахкотіли живим огнем, а енергія його не то що не слабла, але з кожним днем все більше змагалася. Сон майже зовсім його покинуа: хіба вдень, утомлений тяжкою працею, задрімає на хвилю. Ночі були для нього ще гіршою мукою, ніж дні.

Аж нараз третій день привіс йому нещастя, якого менш усього міг сподіватися. В саме полудне, коли Яць тільки що з дітьми пообідав, а швагрова розстелювала на землі соломку, щоб міг на ній хвилю заснути, відчинилися двері й до хати, як грім з ясного неба, влетів швагер-п'яниця.

— Га, таки знайшов свою жінку! — крикнув і, не кажучи нічого більше, вдарив остовпілу жінку п'ястком в лице так сильно, що облита кров'ю повалилася на землю.

Цілої півгодини лютувала буря в Яцевій хаті. Чути було стук ударів, крик і плач дітей, зойк жівки, ломіт розбиваної й друхотаної посуду і гвалт Яця. Перепало й Яцеві на його пайку, хоч треба сказати, що й він сміло став до бійки і завдав швагрові кілька стусанів таких влучних, що дуже значно охолодив його войовниче завзяття.

Півгодини тяглася баталія, а потім розпочалася сумна ретирада: швагрова з дітьми й з усім своїм недавно принесеним статком попрощалася з гостинними порогами Яцевої хати. Чоловік її, прокливаючи та викрикуючи, плетався позаду того плачущого, побитого та покривавленого походу. Яць лишився сам у хаті, без сил, без засобу, без надії. Що це таке було?

Відки надлетіла та буря? Чи то був сон страшен-

ний, чи дійсна правда? Не знав. Чув тільки, що в голові йому шуміло й очі меркли, чув глухий, упертий біль в цілїм тілі; свідомість засипляла... Сам не тямив він, коли й як замкнув хату й заснув на соломі, розстеленій посеред хати.

Прокинувся вже над ранком. Розвиднювалося. Сіримі плямами вирізувалися тісні віконця з мороку, що залягав хату. Яць відразу схопився на рівні ноги, встав і почав збирати до купи розсипані думки, щоб пригадати собі, що з ним діється й що йому діяти.

Перша думка його була: треба піти поглянути, може що є в ямі. Вже кинувся до жердки, що з неї зняти кожух, коли втім наглий розблиск пам'яті відразу виявив йому теперішнє становище.

— Боже мій! Аджеж я тепер сам, самісінький, як билинка в полі! Що ж мені тепер робитоньки?

В німім переляку стояв бідолаха довгу хвилю, заломивши руки. Бачилося йому, що летить кудись в бездонну западню й даремно махає руками, щоб найти яку опору. Але джерело його надії й енергії ще не було до решти вичерпане. В його недужій уяві почали снуватися різні фантастичні щасливі випадки, коли доля нагло поправляла все; на основі хиткого словечка „а може“ живо здвигалися блискучі будівлі будуччини. Затоплений в тих мріях, несвідомо натяг кожуха, взяв лампу і на пробу шнур з каменем на кінці й пішов до ям. Та що то казати—пішов? Побіг, полетів, підгонюваний якоюсь всеволодною силою. Відчинив заткальницю, заглянув до ями — темно. Спустив шнурок з каменем — по добрій хвилі камінь упав на вогке, лупанцеве дно з легким стукотом. Витягнув його знов на верх — сухісінький, ані сліду кип'ячки. Яць і руки опустив.

Аж тепер почув усю велич своєї самоти, свого безсилля. Нащо здались його пориви, його труди й муки? Пощо закопав він усе, що мав, у тих проклятих ямах? Завидлива доля, очевидно, піднімає його на сміх, зба-

гачує Юдку майже без труду, а його здавлює, мов червяка. І що за причина такої страшної неправди?.. Яць чув, що щось страшне клубиться в його грудях, підступає під горло, запирає дух. Хвилю стояв німий, папівнеживий, посинілий, ніби боровся з невидимим ворогом, а вкінці як стояв, так і впав на землю, гриз її зубами, бив п'ястуками й кричав скаженим голосом:

— На, на, от тобі, проклята! Ось тобі, зраднице! Морткова преподобнице!

Втомився й хвилю лежав, мов закостенілий, а далі, піднімаючись і підводячи лице до захмареного, сірого неба, крикнув щосили:

— Боже, боже, що я тобі винен? За що ти мене так тяжко караєш? Негідникам, п'явкам людським добро посилаєш, а мене водиш, як кішку за стеблом, аж поки не довів ось до якого кінця! Боже, невже ти все бачиш? Невже це твоя свята воля?..

Занімів, важко дишучи, немов ураз із цею промовою тяжкий камінь скотився з його грудей. Але не вспокоївся, тільки на хвилю нерви його отупіли з надмірного болю.

— І що ж мені тепер нещасному робити? Що почати? — лементував уголос, сівши на землі й ухопившись обіруч за голову.— Чи кинутися стрімголов до тої заклятої ями й кінець своєму життю зробити? І справді, нічого іншого вже мені й не лишається. Ой, земле, матінко моя, прийми мене до себе, нехай тут довше не мучуся!

І обливаючися слізьми, з розпростертими руками кинувся лицем до землі й завмер так, не то в німій молитві, не то в остовпінню. Тільки хлипання потрясло його тілом й свідчило про те, що то не труп, а живий чоловік лежав на землі.

Нараз зірвався, немов гадюка його вкусила. Що це таке? Чи то сон? Чи привид його уяви? Але ні, уява його була подрізана, зламана й безсила. Ні, то щось далеко сильніше від простого привида. Яць

тремтів увесь в несказанній тривозі. Довгу хвилю стояв, протираючи очі, не знаючи, на яку ступити. Далі вхопив пробний шнур і знов кинув до ями камінь, прив'язаний на його кінці. І знов камінь упав на дно з сухим стукотом. Витягнув його, ще не вірячи сам собі — камінь сухісінький. Значить, і цим разом він ошукався, значить, те булькотання, що він чув так виразно, коли, лежав, лицем припавши до землі, було лудою¹, було останньою дивовижною наругою долі над його нещастям! Будь же проклята, доле! Прощай ти, світе невдячний, ти, життя остогидле!

Яць поступив кілька кроків назад, щоб розігнатися й скочити до ями. Але що ж то, що ледве відступив од ями, почув знов те саме тихе булькотання. Натужив слухи, як міг — так і є! Булькотання не було витвором його уяви. Поступив ще два кроки назад — ще виразніше чути. В тій самій хвилі в ніс його вдарили густі нафтові сопухи.

Що це? Відки це? Оглянувся довкола — боже! Адже він стоїть близько своєї давньої, зверху забитої й дерном заложеної ями. Одним поскоком був на самій ямі. В першій хвилі цілий туман сопуху, що піднімався спід дерну, й виразне булькотання під землею переконало його, що мету його бажань осягнено, скарб найдено — отут, де він його найменше сподівався...

Але Яць ще сам собі не вірив. Тремтячи, задихавшись, майже не тямлячи, що робить і що з ним діється, скинув з себе кожух, припав на коліна й почав руками віддирати дерня, викидати глину, відгрібати грубі бруси, що ними була яма забита. З гарячковим поспіхом, добуваючи всіх своїх сил, відвалив один брус. Сонце, що вже тріхи піднялось було над краєчок землі, скоса заглянуло до ями; його проміння, мов від гладкого металевого дзеркала, відбилося від по-

¹ Луда — обман.

верху густого, чорного плину, що наповнив яму аж до самого краю.

Що Яць в тій хвилі не збожеволів, що з радості не впав до ями — це було правдиве чудо. Очевидно сам він почував, що може з ним статися щось таке, бо облитий холодним потом одкинувся назад від роззявленого гирла ями, немов шукав безпечного місця, заглянувши так зблизька в очі страшній загадці буття.

Але по хвилі остозпіння найшла на нього правдива шальга. Кинувся до другої присипаної ями, відкопав її, відкрив — повна! До третьої — те саме! Значить, не марні були ті сни, в яких раз-у-раз щось шептало йому: „Є, є той скарб пожаданий!“ Тільки його власна сліпота була причиною, що так багато мук мусів прийняти. А ті нарікання і прокльони на долю — ох, коли б вони тепер не здумали сласти на його власну голову!

Але ні! Геть усякі чорні думи! Мету осягнено! Скарб здобуто! Ціною здоров'я, терпінь, понижень і розчаровань, але здобуто... Що з ним тепер робити? Проте Яць не дбав. Те саме собою покажеться.

Майже не думаючи, що робить — попередніми безсонними ночами він так часто обдумував це діло — Яць побіг до Менделя. Застав його, коли той саме торгувався з робітниками. Не вітаючися, не кажучи ані слова, прискочив, схопив Менделя за плечі й поволік навперед себе.

— Ну, що то такого? — кричав Мендель. — Яцю, чи ви сказилися? Чого хочете від мене?

— Ходи, ходи! — охриплим, задиханим голосом кричав Яць, не випускаючи його з рук.

— Куди? За чим? — питав Мендель.

— Ходи, ходи, сам побачиш! — кричав Яць і волік його далі.

Він спотикався по глиняних кіпцях та камінню, але що це йому значило? Мендель зразу шарпався, — Яць не пускав. Далі той догадався, що мусило лучитися щось незвичайне, — і пішов радо. Яць — ще швидше. Почали

обидва майже наввипередки бігти. До першої ями ...

— Ади!

Ще Мендель не стямився, а вже Яць шарпнув його до другої ями ...

— Ади!

І знов далі до третьої ...

— Ади!

Мендель остовпів.

Яць обезсилений сів на землю, важко дишучи, але не можучи й слова більше промовити. Добра хвиля пройшла в мовчанці.

— Ну і що ж? — сказав вкінці Мендель, звертаючись до Яця.

— Купи! — сказав коротко Яць.

— А сила хочете?

— Мільйон!

— Спам'ятайтеся, Яцю! Що ви говорите?.. Хто вам дасть мільйон?

— Ти даси!

— Але чи знаєте ви, що то значить мільйон? Скільки то грошей?

— Знаю, що багато... А як буду мати в руках, то й почислити зумію. А ти думав, що я тобі це задарма віддам?

— Я не хочу задарма. Але говоріть людську ціну!

— Мільйон!

Мендель засміявся на ціле горло.

— Ну, що з ним говорити! Вивчився напам'ять того одного слова та й товче!.. Але ж, Яцю, де я вам мільйона візьму?

— То твоє діло.

— І що ви з ним зробите?

— То моє діло.

Мендель знов засміявся на ціле горло. Нараз зробився поважним. Щаслива думка шибнула йому до голови.

— Ну, знаєте що, Яцю,—сказав, приступаючи до нього ближче.— Бачу, що ви не такий чоловік, щоб з вами жартувати. Нехай буде божа воля, дам вам мільйон за ваші ями.

— Я так і знав, що даси,—спокійно сказав Яць.

— Але вже за всі чотири.

— Розуміється.

— І за цілу решту ґрунту?

— А то хіба як?

— То йти до писаря й свідків?

— Йди.

Коло полудня хата Яця Зелепуги повна була народу. Мендель казав повставляти перед вікнами нашвидку з дощок збиті столи й лавки; на них позасідало чимало людей — то були свідки. І щоразу нові прибували.

По цілім Бориславі шибнула вість, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає Менделеві за мільйон. Спекулянти всміхалися, хлопи зітхали, хрестилися хрестом святим, або міркували над тим, що почне старий, осамотвілий і напіводурілий Яць з такими страшеними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде не абиякий.

Всі зібрані затихли. За столом сидять і вїйт, і старший брат церковний, і пан присяжний — це головні свідки. Пан писар тільки що скінчив писати контракт, посипав письмо піском і голосно крекче на знак, що хоче зачати читання. Яць стоїть насупроти писаря, німий, жовтий, як віск, з палючими очима, і вдивляється в його вуста.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа, амінь! — починає різким голосом писар, і всі присутні хлопи хрестяться побожно.— Яко я, нижче підписаний господар Яць Зелепуга, при присутніх тут свідках: панові вїттові бориславському Якимові Дуригрошеві й панові присяжнім Олексі Бовті й панові старшим браті Грицеві Тумані з присутнім тут Менделем Лямпенліхтом

зробив угоду, або контракт слідуєчюї основи, що продаю тому Менделеві ґрунт мій власний вітцївський, сумежний з ґрунтом того ж Менделя власним, від заходу сонця, а виносячий два морги, враз із находячимися на тім ґрунті ямами нафтовими й з усім, що є в нім і на нім, і віддаю той ґрунт тут же при свідках тому Менделеві на вічну й неограничену власність... А Мендель має мені перед віддачею ґрунту при тих самих свідках вручити ціну купна, виносячу мільйон... валюти австрійської.

— Чого, чого? — перебив читання Яць.

— Валюти австрійської, — проказав удруге пан писар. — То значить грошей австрійських цісарських, розумієте?

— А, розумію! Ну, це певна річ, іншими грішми я не приймаю. Ну, читайте далі!

Дальша читанина пішла швидко. Контракт підписали, розуміється, як Яць, так і всі свідки, тільки знаками хреста. Тоді виступив Мендель і положив на столі цілий мішок грошей. Розв'язав його і почав виймати пачку за пачкою банкнотів. Кожна пачка зложена була з дрібних банкнотів, переважно паперових шістаків або гульденів і навхрест перев'язана ниткою.

— Тут сто, тут сто, тут сто, тут сто! — питлював Мендель, і валив пачку за пачкою, аж усі дух в собі запирали. Кілька хвилин пройшло, поки випакував усе те, що було в мішку.

— Ось вам ваш мільйон, пане Яцю! — сказав, гордо поглядаючи на нього.

Яць стояв приголомшений. Такої сили грошей ще й не бачив, відколи живе, а тепер усе те було його власне!

— Гм, а хто знає, чи то добре раховано? — сказав, отямившись. — Треба б перерахувати.

— Я присягнути можу, що добре раховано — сказав, Мендель. — Ну, але ви можете собі не вірити, то ваша річ. Тільки що мільйон перерахувати не так легко, як вам здається. А щоб ви на мене не нарікали, що я вас

оциганів, то я вам щось скажу. Зложім ці гроші назад сюди до мішка, зав'яжім і запечатаймо їх при свідках, і вехай вам, кого хочете, з громади визначуть, щоб вам поміг перерахувати. А як вам одного ринського не стане, то я зобов'язуюся дати вам за одного десять.

— Добре, добре! — хором закричали свідки, — от видно, що чесний чоловік, не хоче вашої кривди, куме Яцю!

— Пристаю на те, — сказав Яць. — Але мішок з грішми мусить лишитися в моїх руках.

— А то розуміється само з себе! — живо підхопив Мендель. — Аджеж гроші ваші!

І бистро запакував усі пачки банкнотів до мішка й запечатав його з двох боків великою громадською печаткою, котру вїт усе носив при собі в халяві від чобота.

— Ну, тепер та річ готова, куме Яцю. Тепер ваша черга: віддати Менделеві ґрунт і ями.

Встали всі й пішли. Віддавши все Менделеві, Яць почувся спокійним. Почався почастунок і, дякувати надзвичайній Менделевій гостинності, протягнувсь аж до пізнього вечора. Тільки пан писар, віддавши Менделеві підписаний контракт і довго щось з ним перешептавшись, пішов додому, не дожидаючи трактаменту¹. Мав ще багато роботи сьогодні, а в самій речі чувся трохи неспокійним. Щоправда, зарібок мав нині добрий. Крім звичайних п'яти ринських „від руки“ дістав від Менделя цілих сто ринських та й то за найбільшу дрібницю в світі. Тільки чорт його знає, чи з тої дрібниці не виросте яка велика річ. Бо тут про клято-великі суми розходиться. Щоправда, Мендель запевнив його, що нема тут чого боятися, що він навмисне так багато свідків спросив, що все робив по-тверезому й з найбільшою осторогою, так що ніхто й не посміє заперечити, щоб контракт був фальшивий,

¹ Трактамент — могоарич, частування.

і що навіть у нотаря його легалізувати не треба — ба, якби то все так і сталося! Але лихо не спить, а спекулянтові, хто його знає, чи можна дати віру? Не вважаючи на всякі запевнення, пан писар був неспокійний і бажав бодай якнайшвидше відійти з того місця, де задля стогульденового банкнота допустився такої клятої... дрібнички.

Що ж це була за дрібничка?

Дрібничка справді невеличка! Між словом „мільйон“ та словом „валюта“ в контракті написав він, а в читанні промовчав одне-однісіньке слівце „крейцарів“. Правда, це одне слівце з голосного Яцевого мільйона робило досить малу суму десяти тисяч, ну, але й це ще аж надто велика сума для такого дурного хлопа, як Яць Зелепуга,—думав пан писар. І з тою сумою Яць не дасть собі ради... Тимчасом Яць розкошував у тому почутті, що має мільйон. Що з ним робити, куди його повернути — час про те буде подумати завтра, позавтра, пізніше. Тепер вже ніщо від його не втече, доля в його руках... Той мішок з банкнотами — це дужа підпора й основа всіх хоч би й найсміливіших його мрій. Мільйон. Адже ж це величезний маєток, про який хіба в казках розказують!..

Пізня вже ніч була, коли від Яця вийшли останні гості — війт, присяжний і старший брат. На їх честь Яць мусів випити кілька чарок солодкої горілки, котру Мендель приніс уже на самім послідку, коли всі інші люди розійшлися. І сам Мендель, давши Яцеві решту тої горілки, попрощався з ним і пішов спати.

Коли розійшлися останні гості, Яць почувся таким щасливим, таким спокійним і здоровим, як ніколи. Якесь розкішнет епло розлилося по всім його тілі. Ані сліду недавньої гарячки, що пожирала та гризла його без упину. Сидів на лаві, спершись обома ліктями об стіл і стискаючи в обіймах свої справджені мрії, свій мільйон, що лежав ось тут в запечатанім мішку. Всміхався і проказував якісь слова без зв'язку. Силувався

пригадати собі щось, але довго не міг. Вкінці пригадав таки, що треба б за гістьми двері позамикати, але не чув у собі настільки сили, щоб устати.

— Е, що там мені двері,— подумав.— Маю мільйон, мільйон, мільйон!..

І, шепочучи ті слова, схилив голову на мішок з грішми й заснув. Олійний каганець стояв насупроти нього на столі й своїм мигкотячим огником надармо силувався заглянути йому в очі...

По хвилі тихо-тихесенько відчинилися хатні двері й, обережно ступаючи на босих пальцях, увійшов Мендель.

Приступив просто до Яця, оглянув його, а потім спокійно підняв угору його лікті, вийняв спід них мішок і підложив кругле поліно, що лежало під лавою. Далі взяв мішок під пахву й попрямував до дверей. Але швидко вернувся, взяв із стола каганець і поставив на землю, де ще від учора розстелений лежав околот соломи. Велика купа соломи лежала й під лавою, на якій сидів Яць.

— Так ліпше буде,— прошепотів Мендель.— Сліду не лишиться.

І покwapно вийшов з хати, замкнув із сіней передні двері, вийшов задніми й засунув їх знадвору шнурком, прив'язаним до засува і протягненим на двір крізь дірку, проверчену в стіні. Засунувши засув, він шарпнув міцно й відірвав шнурок, так що кожному мусіло здаватися, що ті двері засунені були з середини.

А потім щез у пільмі.

— Обережно з огнем! — кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи вздовж вулиці. Нараз скинув поглядом на хату Зелепуги, що стояла сприбока, на яких сто кроків од вулиці.

— Що до біса той старий хрін там виробляє? — подумав вартовий.— Чи ще в печі топить в таку пізню ніч?

Але в тій хвилі думки його нараз перервалися. Могуче світло, що наповнювало хату Зелепуги, нараз величезними, кривавими язиками вискочило на стріху крізь вікна, крізь двері, обхопило всю хату, що відразу запалахкотіла, як свічка ярого воску.

— Горить! Горить! — заверещав вартовий що мав сили й полетів до дзвіниці, щоб на гвалт ударити в дзвони.

На другий день рано знов тиск народу стояв коло Яцевої хати, тільки що замість хати було тепер чорне згарище: лиш глиняна, четверогранна піч стирчала серед сумовитої руїни. Спід печі відгребли люди і напівперепаленого трупа Яця Зелепуги. Очевидно, небіжчик, прокинувшись серед огню, хотів сховатися під піч, але не встиг це зробити. Запхався тільки половиною тіла; ноги й нижня частина тулуба стирчали спід печі й стали жертвою вогню. Зате лице, притулене до землі, й руки були зовсім цілі. В руках замість мішка з грішми держав — грубе поліно...

— Нещасний! — міркували люди, — певно здрімався над грішми й зіпхнув каганець із стола в солому. А коли прокинувся, то в нестямі замість рятувати гроші вхопив поліно. А гроші всі згоріли. Так то вже, видно, сам бог не щастив йому з тим скарбом!

А труп Зелепуги лежав перед хатою, стискаючи ще й по смерті поліно в обіймах, так міцно, що годі було його вийняти. Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов споза тих судорожно затиснених зубів от-от вирветься питання:

— Боже, невже ти все те бачиш? Невже це все твоя свята воля?..

1887 рік

I

Було це в серпні 1880 року, в часі подорожі цісаря по Галичині.

У великій фабриці парафіну та церазину (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улю. Тількищо продзвонили „фаєрант“¹ і робітники висипали з різних павільйонів на просторе фабричне подвір'я, на яким у живописнім безладді валялися: тут розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відламок залізної машини, тут бляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем², там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмати, знаряддя, подорожній візок зі зламаним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, якнайповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з тинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав всю фабрику, а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби, покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики за мілкою хоч досить широкою річкою Тисьменицею та розложеним над нею невеличким селом Млинки підіймався на недуже високім узгір'ю могутній дубовий ліс Тептюж, до якого з Дрогобича попри фабрику

¹ З нім. Feiertagabend, — вечірня година, коли кінчається робота (Ів. Фр.).

² Фузель — рештки нафти.

через річку без моста та через Млинки тяглася проста мов за шнуром викроєна мурована цісарська дорога¹. Долина Тисьмениці закручується біля фабрики вузачком на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід понад цією долиною, як фантастична, темносиня, легко схвильована стіна, стоїть поважний, часто млою, мов мріями, покритий Діл, у якого стіп² куриться množеством фабрик та їжитья množеством гострих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу зі своїми 10.000 криниць.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свого найближчого брудного та вонючого оточення. Ті, що йшли від казана, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком отроєних випарів, що мушили вдихати при дестильованню та чищенню земного воску. Ті, що йшли від „гайцу“ (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали як вийняті з окропу, з набіглими кров'ю очима і осмаленими та червоними лицами від горючого вугілля. Інші йшли від „сирівця“, який носили до казана, і виглядали немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з бондарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі очевидно бажали тільки одного — перекусити щось якнайшвидше і якнайшвидше впасти десь у куті на соломі, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекати, чекати! Не розходитися! — кликав директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

¹ Цісарська дорога — шосе.

² Стіп — підніжжя.

— А там що таке? Що сталося? — питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться! — кричали дальші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте! — закричали громовими голосами дозорці. — Спокій! Спокій!

— Що там за чорт? Чого нам чекати? — кричали робітники.

— Пан принципал¹ приїхав. Має вам щось сказати, — гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал! — загомонила юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватися від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався принципал. І справді, по кількох мінутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі стриженою бородою лице пана Гаммершлага з невідступним, напівчемним та напівзгірним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної очікування, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ну, як ся маєте? — запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо, — мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала. — Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, сьогодні одному з казана цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен! — гукнув з боку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати! — загукали згідно директор

¹ Принципал — власник, хазяїн.

і інші дозорці.— Не про це тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчати?— огризнувся робітник, — коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один!— відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо, ти хазяйський Іванку! Мовчи, мудю!— закричали обурені робітники під адресом услужного дозорця.

Пан принципал з божественним супокоем прислухавсь тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ну, бачите, які то ви,— промовив, нарешті, з легким насміхом.— Усе вам кривда, все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивившись ближче всім вашим наріканням, то ні одне не оправдане. І одного ви не тямите, моє панство, панове робітники, одної дуже вже важної речі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було би з вас? Ну, скажіть, що було би з вас тоді?

Робітники збули мовчанням це несподіване для них питання.

— А, бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали би з голоду один за другим. Дякували б богу, якби мали раз на день бульбу¹ в лупині і крихту солі. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,— додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях,— небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете. Шпіком нашим тучитеся!— озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той

¹ Бульба — картопля.

бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в натовпі того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі декілька підозрілих постатей для пізнішого слідства, а наразі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі.

— Ну, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуете всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а деякі може навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ну, слухайте, моє панство, панове робітники,— говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердечним голосом пан принципал.— За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарх, наш цісар буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, щоби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монарха.

Робітники мовчали, неначе їх затверділі серця не відчували ані честі ані ласки „нашого найяснішого монарха“.

— Ну, але, знаєте, на прийяття такого гостя треба приготувитися дуже добре. Аджеж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як оце тепер бачу. Треба тут зробити порядок.

— Це пана принципала річ, а не наша,— промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша? — живо підхопив пан принципал.— Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постыдаюся. Але ви також повинні подбати кожний за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити це не для мене, а для найяснішого монарха. Бачите,

тут на подвір'ї треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигортати болото, повиносити що непотрібне. Адже всього того свинства я не наробив, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром¹, це невелика робота, ріка з шутром ось тут під носом, часу маємо ще досить. Ну, стіни дам обтинькувати і вибілити, а в ваших шобах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте який він добрий монарх, як дбає про добро своїх підданих, ліпше як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ну, вважаєте, все те треба зробити вам, бо ж окремих робітників не буду наймати. Щодня по фаєравті покрутитесь годину, дві, і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на цю промову.

— Ну, не думайте, що я жадаю всього того від вас задарма. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Аджеж так жаден з вас не схоче показатися своєму цісареві. Треба вас усіх поодягати якось прилично. Отже слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А за те ви зробите тут усе те, що буде треба.

— Т-та, як так, то інша річ,— відізався дехто з робітників.

Пан принципал прийняв цей нерішучий відзив за знак згоди і промовив зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених گیляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба обвішати флагами. Зрештою то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що всі будемо задоволені, все буде добре.

¹ Шутер — дрібненьке каміння.

„Хлопці“, між якими було не мало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши цю промову свого принципала, не виявили особливої радості, деякі зітхали якось тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій. Їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, деякі з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Віват! Най жие наш найясніший монарх!

II

— Віват! Най жие наш найясніший монарх! Віват! Віват!

Так кричали незліченні юрби святочно повбраних людей, що товпилися і залягали весь гостинець перед великою фабрикою парафіну та церазину в хвили, коли цісар у супроводі намісника і численної свити над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна тісним шпалером розентузіязмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні одначе це не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу обризкана болотом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими *al fresco*¹ нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високості другого поверху оригінальна, майже артистично в стилю рококо виконана тріумфальна брама з брил різнобарвного земного воску.

¹ *Al fresco* (аль фреско) — намальовані на ще вогкому місці (щойно потинькованій стіні).

На підвалині з зеленкуватого, жовтожилкуваного сирівця і з чорних, як смола, брил перетопленого воску підіймалися вгору масивні колумни¹ з білого, як сніг, парафіну з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнуті і тисячними есами - форесами з того ж самого матеріалу оздоблений лук. Був це помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний очевидно не ким іншим, як тільки фабричними робітниками при допомозі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фракку із шапокляком під пахвою, з золотим ланцюгом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою, яку закінчив викричаним усею силою свого горла окликом:

— Seine Majestät der Herr Kaiser, lebe hoch²!

— Lebe hoch! Niech żyje³! Многая літа! — підхопила юрба звадвору і внутрі фабрики. А внутрі на подвір'ї, чистім як нутро коробочки, висипанім шутром і умаєнім зеленю, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обмиті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше, що в першій ряді, ближче від брами поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабовиті, скулені вдвоє або ледве вилічені з ран, мусили стояти ззаду оддалік, від входу.

— Це мої робітники! — радісно із гордощами промовив пан Гаммершлаг, обіймаючи роль господаря, який мав опровадити достойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почувся окрики на його здоров'я. Монарх подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого, як довго працює у фабриці, третього, чи жонатий і скільки має дітей.

¹ Колумни — колови.

² Його величество, пан цісар, хай живе!

³ Хай живе! Хай живе!

На цьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом тої міноти стояв, мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, щоби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарх промовив добродушно:

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind sie mit ihnen zufrieden? ¹

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie? ²

— Es freut mich sehr ³, — відповів цісар і повторяючи звільна: „Sehr gut, sehr gut“ ⁴, пішов далі, щоб оглянути варстати, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло добре. Всі машини і прилади блищали як дзеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шобах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для цього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кілька-надцять ліжок; аранжери цієї комедії зробили так, немов би для кожного робітника було тут окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою, напханою гіблівками ⁵, та з грубим коцом для накриття.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch ⁶ — сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Eure Majestät, — скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал, — dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten, Sie sagen es selbst ⁷.

¹ Ви маєте славних, здорових і порядних людей. Чи ви ними задоволені?

² Цілком, ваше величество. Ми — як одна сім'я.

³ Це мене дуже радує.

⁴ Дуже добре, дуже добре.

⁵ Гіблівки — стружки.

⁶ Примітивно, примітивно, але гігієнічно.

⁷ Ах, ваша величність. Це є рай проти того, що ці люди мали колись у своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть.

— *Freit mich sehr! Freit mich sehr!*¹ — мовив цісар, обертаючися до виходу.

— Віват! Віват! Най жие наш найясніший монарх! — заgrimіли з подвійною силою окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, щоби проїхати ще кілька сот кроків до найближчої залізничної будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, щоби завезти його до Борислава. Блискучі повози рушили помалу серед ненастанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко втратила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кілька днів ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколишніх осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипано було подвір'я, після першого дощу сотнями робітницьких ніг та важких коліс був утоптаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гнблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до того, що зміна зовсім не дивувала їх. Аджеж вони знали, що не щодень великдень, а для цісаря треба було зробити парад. Одве тільки тішило їх і лишилося їм як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, котрих їм не повідбирав заряд фабрики, і через те благословили пам'ять цісарського приїзду.

Втім одного вечора по фаєранті знов покликано їх перед канцелярією з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гуторячи та жартуючи,

¹ Це мене дуже тішить.

робітники зібралися перед канцелярією. Мусіли ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусіло попсуватися, коли помпа не фукає,—жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже променястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ну, хлопці,—промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників,— бачите?

— Та бачимо,—відповіли зачудовані робітники.

— А знаєте, що це таке?

— Відки маємо знати? Може це тестамент¹ пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе зацікавило! Що ти плетеш? — крикнув пан принципал, який страх не любив думати про „останні речі“.— Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Тут стоїть підпис, а тобі привиджається тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

Вифукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Це декрет, хлопці! — Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що це значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най живе пан барон Гаммершлаг! — заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту для дальшої промови, коли втім виступив наперед один робітник і, кланяючися низенько, випалив як з фузії² своїм мазурським діалектом:

¹ Тестамент — заповіт, завіщання.

² Фузія — рушниця.

— A może by ta pan barun psy takiej uroczystości racyli nam trochę podwyższyć podziennę?¹

Пан барон вухам своїм віри не йняв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ця фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви, дармоїди, не поздыхали з голоду? І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав до вас? Ах, це нечувана річ! Це, це... світ кінчиться з тими людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон як ошалілий бігав по ганку, махав руками, робив різні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб вилляти все своє обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам,— озвався нарешті рішучим і грзівим голосом.— Знаєте, дурні, скільки коштує мене цей папір, цей титул? Але відки вам це знати? Більше як 10.000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ну, відки я вам візьму? Деріть із мене поли, тягніть жили, але грошей з мене не видерете. А тут ще й ваші мундури. Ну що мені з того, що я вас убрав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваетесь за це до вдячності? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваетесь до вдячності для мене, то й я з вами не буду робити церемоній. Пане касієр! Кошти справлення мундурів записати кожному на його рахунок, розложити на півроку і стягати щотижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося,— кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жодного.— А тепер

¹ А може би то пан барон з нагоди такої урочистості підвищили вам трохи платню?

ідіть собі! А пам'ятайте собі ще одне! Відтепер я вже не простий Лейб Гаммершлаг, але пан барон Leo von¹ Гаммершлаг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусів ясніше толкувати вам це. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли, немов остовпіли. Отже ті нужденні мундури, справлені для них нібито в відплату за їх криваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для зменшення поденної платві! Отже та нужденна їх плата, яку побирають досі, за цей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ущерблена! А в додатку що ж показується? А те, що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвили зрозумів кожний, навіть найтупіший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавнє празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній блиск, тодішня радість, тодішні ентузіастичні окрики — все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим в дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасті, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кількох десятків горл вирвався окрик, який зараз же підхопили всі робітники цієї фабрики: „Віват! Най жие наш найясніший монарх! Віват!“

1891 рік

¹ Лео фон...

I

То тепер наш Борислав зовсім на пси зійшов! І пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людська, як ті коні в кираті² довбають святу землю, черпають кип'ячку³, тягають віск. Сказав би хто: дар божий! Золото! Маєтки! А глядіть по ви, десь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так якби дідько всім тим давився. Чим більше того „божого дару“ видобувають із землі, тим більше всі бідніють. Не розумію, як то воно так діється, а так є. І заробітків давніх нема і веселості та гулятики нема, як колись бувало, а йде чоловік до того Борислава так, як тота худобина у різницю; ану ж сьогодні на мене черга головою наложити! А не пропаду, то й так не виграю багато, от аби продихати. Про те, щоби допомогтися бідному чоловікові з того заробітку, придбати щось для господарства, або й зовсім на ноги стати, з наймита зробитися господарем, як то давно бувало,— про те нині нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було. Отак тридцять літ тому було б вам зазирнути до Борислава, то було на що подивитися, було чого послухати! Того теперішнього, ніби містечка оплаканого ще зовсім не було,

¹ Ріпник — копач, що ропу добуває.

² Кират — привід.

³ Кип'ячка — нафта.

тільки ями понад потоком, та й то неглибокі. Тих нинішніх зломиголов по сто та по півтора метра метрів ніхто тоді і в сні не бачив. Прокопlesh було п'ять, шість сажнів, а як десять, дванадцять, то вже велике свято, і вже чуєш: сопух б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клекіт, шипіт — ого, то вже знак, що пора забивати яму! Заб'єш на одну ніч, другого дня відіб'єш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там то було надивитися, як промисловці скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас, робітників! Мало в руки не цілували, а все частували та припрошували:

— Івануню! Дай вам, боже, здоров'я! Ну, та напийтеся! А як гадаєте, заб'ємо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.

— Ну, а може би нині забити?

— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задарма буде!

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді всі о нашу ласку, поводитися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленькі, ще, як то кажуть, тільки зачали куштувати шилом патоки!

А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе. Тоді йшли щонайліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського¹ при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут нараз ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти — роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по робо-

¹ Ринський — менше карбованця.

ті, вечором, як почнеться було гуляння, то було на що надивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, пиятики, бійки, різні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника встид було не пропити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку між товаришами він був пан. Горілки, пиво, печені — все йому мусило бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий клекіт і гармидер, якби сто єврейських шкіл¹ на одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшись за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки — бо то був тодішній Борислав: село оддалік, а тут, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де-де починали будувати хати — отже сунемо по дорозі і ревемо велюдськими голосами.

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю!
Тоді будеш жалувати,
Як я вмру!

А найно покажеться хазаїн, та заговорить:

— Івануню, час би до роботи!

Ну, ну! Мав би ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Цей у бочку з кип'ячкою руку встромить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'ятку! Другий у бочку руку встромить, і напарфумує йому нею всю бороду, третій обі долоні положить йому на плечі, ще й приговорює.

— Мошку! Та чого тобі квапигися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багачем. Не бійся, твоє не втече! Ходи, напийся

¹ Єврейських шкіл — синагог, де релігійні євреї моляться вголос.

з нами! Але ж бо ти файно¹ виглядаєш! Ай - ай, твоя рідна Сура тебе не пізнає!

— Хазяїн ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне!

Але що має робити? Хлопи як медведі, ще до того п'яні. Поліції ніякої, ані жандарів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім хазям брикати.

Але швидко вони навчилися!

II

Ага, що то я хотів оповісти вам. Про полуйку! Тепер уже про неї мало хто й тямить, а тоді то було для ріпників так, для дитини калач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати, кому хотіли, або властитель мусив викупити її у них. Не великі то були гроші, десять, пізніше п'ятнадцять ринських, ну, але для тих чотирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій або тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, там позавтра полуйка буде.

Ну, а того вам не треба й казати, що то значило. То значило — пиятика така, що всі ті гроші там на місці мусять минутися. То вже ріпники бігли на полуйку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто то встановив той звичай, то здається, що не хазяї. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже як раз була така встанова, то ріпники були б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили, якби він не захотів дати їм полуйки. Зразу хазяї, поки були бідніші, радо давали; потім, як розпаношіли трохи, почали кривитись, далі приходило до сва-

¹ Файно — гарно.

рок, а вкінці, після великого вогню 1874 року, то й зовсім скасували цей звичай.

Отже то з тою полуйкою на моїх очах була історія.

Робили ми — я і Гриць Хомик, він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже — при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його „Йойна з трьома бородами“, бо мав бороду розділену на три косми, та й то середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива¹ гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуйку зо світа зійшов, що вам хочу за неї розповісти, а от синище йому Борух скапцанів² зовсім, фірманить³ тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Борислава десь відкись з гір. Казали, що доробився маєтку, гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одної баби закупив частку поля — не скажу: за півдарма, бо таки би мусів їй щось дати, а так-таки за нізащо, за пару кварт солодкої горілки. Баба була сама, стара, мала хату та й той кавалок поля далеко від села, на мокляках⁴. Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада була, що позбулася тої решти, а випивши горілку і проспавшись пошила собі торби, перехрестилася та пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закопи на тім куснику.

Якось йому не щастилося. Видно було по нім, що аж трясеться, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмуть, принесуть відкись кибель⁵ ропи, вечором виллють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

¹ Грива — глива, брунатна.

² Скапцаніти — зійти на віщо.

³ Фірманити — візникувати.

⁴ Мокляки — мокре місце.

⁵ Кибель — цеберко.

— Ого, є вже, є! Є кип'ячка у мене! Івануню, а багато там її є?— кричить він униз до робітника.

— Стільки, що аж не видно.

— Як то? Як то? А отже на глині є.

— Та то, Йойно, слиниться земля!— відповідає той з ями.

— Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.

— Та так, що кип'ячка є десь глибоко, а тут тільки така піна на глині виступає.

— Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?

— Та переказувала, що буде, тільки почекайте!— нерадо відповідає робітник і щосили гепне дзюбаком у твердий леп.

— Ну, ну, нівроку!— приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі „слинигься, але кип'ячка казала зачекати“.

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямрувати, то день у день коштує. Доять його ті ями, так доять, а пожитку нема. Далі одної п'ятниці він видно обрахувався з касою, прийшов пополудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої три бороди розгортає, а далі каже до мене— я власне одну шахту при млинку робив.

— Слухайте, Івануню, як вам здається, швидко буде у нас кип'ячка?

— А хто ж її знає!— відповів я.

— А земля слиниться в ямі?

— Щось перестала.

— Сопух чути?

— Щось не чути.

— То, може, ми не на добрім місці почали копати?

- Га, може бути.
- Може б зачати в іншій місці?
- Або я знаю.
- Я думаю, що он там, у тій долині... Як ви думаєте, Івануню, була би там швидше кип'ячка?
- А хто її знає.
- А я думаю, що там була би як не на п'ятім, то на шостім сажні.
- А по чім ви міркуєте?
- Бачите, Нута Грауберг он там за межею в тій самій долині копле.
- Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.
- Роба вже показалася.
- Га, як показалася роба, то певно швидко буде й кип'ячка.
- То що, може зачнемо й ми там одну яму копати?
- Як міркуєте.
- Але тут жаль покидати.
- Та жаль.
- Якби знати, що тут швидше буде.
- Е, якби знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на цей або на той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, метикував, радився з іншими, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! Зачнемо нові в іншій місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо. Нам іще й ліпше, бо наверху легша робота.

III

Нута Грауберг, то був найближчий сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни. Чи на правду так було, чи

тільки так здавалося Йойні, що Нута все робив йому наперекір. Наперекір йому купив частку зараз обік Йойни, і то так само за півдарма, як і цей. Наперекір йому він зачав так само копати дві ями, тільки що був осторожніший і один закіп зробив на горбику, там, де були Йойнині оба, а один на долинці, там, де тепер збирався копати Йойна. Оба сусіди ненавиділи один одного страшенно. Коли Йойна здибав рано Нуту, то плював у слід за ним, а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то цей ніколи не занедбав буркнути в слід йому сердечно:

— A Richn da'n Tat'n agan! ¹

Та коли Йойна був захлавний, хапчивий, при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами. Часом ставав він коло своєї кошари і, бачачи, як Йойна нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріпники кепкують собі з нього, починав і собі ж жартувати.

— Йойно,— мовив він.

— А що? — відмовляв Йойна.

— А слиниться в твоїй ямі?

— Фрас² на твої кишки! — відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрутиться там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвилі вже чуємо оддалік, як Йойна говорить:

— Нуто!

— Ну?

— Накажи своїм людям, щоб не сипали твій леп на мій ґрунт.

— Обгороди собі свій ґрунт,— відповідає Нута.

— Я тобі насамперед загороджу зуби.

— Biste meschüge³? Чого чіпаєшся? — кричить Нута.

¹ Чорт твоєму батькові!

² Фрас — пірвало б.

³ Чи ти збожеволів.

— Сам ти meschüge¹! Сам ти чіпаєшся мене.

Сварки бували з кожним днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одне: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними проте не було. Йойна зависливим оком дивився на Нуту, щодня бажав, щоб його ями позавалювалися, щоб Нута „зламав кишки“ і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нута платив Йойні такою самою монетою. Коли ж у Нути в тій ямі, що була в долині, показалася ропа, цебто рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тільки на смак для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки не забив обох своїх ям на горбику і не почав копати дві нові ями в долині.

— Йойно,— кпив собі зза паркана Нута,— а слиниться в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуйка?

— Оба одного дня справимо.

— А маєш уже бочки на кип'ячу?

— Як буде треба, то знайдуться.

— То, певно, твій бондар пішов сьогодні в ліс по обручі?

— Такий самий мій, як і твій.

— А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойно.

— За що?

— За те, що ти вступився мені з горбика.

— Я, тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сажень і я десять. Тепер я прокоплю ще два і вся кип'ячка з твого закопу зійде до мого.

— Бери її собі! Дай боже, щоб ти до віку лиш тільки мав, що є в моїм закопі!

¹ Божевільний.

Нута жартував, а Йойна з цілого серця бажав йому того, що говорив. А тимчасом доля інакше зажартувала собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закові на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуїку і нас запросив на гостину. Йойна мало не стікся зо злості.

— Ай, ай! Що я наробив! По що мені було кидати свої ями! — кричав він, рвучи на собі волосся. — Я був би тепер мав кип'ячку, а так цей тrefняк вибере всю! Його яма глибша, то з мого ґрунту вся стече до нього.

— Не бійтеся, Йойно, — мовив я, — коли у Нути показалася, то й у вас буде. Викопав він дванадцять сажень, то ви викопліть чотирнадцять, то тоді з його завою буде текти до вашого.

— Правда ваша, Івануню, правда ваша! — скрикнув Йойна. — Ану, хлопці! Покидайте ті нові закові, вертаймо до старих.

— Слухайте, Йойно — мовив я до нього. — Не так ви зробіть. Лишіть одну компанію тут, нехай коплять тут один заков, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите! — лебедів Йойна. — Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажется, то я вам таку полуїку справлю, таку полуїку, що аж!..

— Та вже ми надіємося що ви не будете такі... Кривди нам не зробіте. Адже ви бачили, яку Нута полуїку справляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцан, паскудник! Що він розуміє! Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відси з торбами!

А Нута тимчасом черпає із своєї ями кип'ячку та й черпає, дежно по двадцять бочок відвозить до дестилярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж душиться, аж зубами скрегоче зі злості та з зависті. У Нути коло кошари гармидер, крик, повно фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто. та сумно, тільки чути скрип корби, що двигає кибель,

повний сухого лепу, та писк млинка, що жене до ями свіже повітря.

— Йойно! — кричить ізза паркану Нута.

— Що є? — відгукує Йойна.

— Чи то правда, що ти завтра забиваєш свою яму?

— Дай боже, щоб твоє слово було сказане в щасливий час!

— Бо я хотів тобі щось сказати.

— А що таке?

— Як завтра не заб'єш, то продай її мені.

— Давися своєю.

— Ну, чого гніваєшся? Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відчипного.

— Щоб тобі язик відчепився від твого трефного рота!

— А знаєш що, Йойно?

— Не потребую знати.

— Я виджу, що ти добрий чоловік. Як накоплеш усі свої гроші, то приходи до мене за касієра.

— А ти як будеш жебраком, то приходи до мене два рази на тиждень, за кожним разом дістанеш феника¹.

— Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те, а ти запам'ятай собі те, що я сказав. І пам'ятай, як будеш продавати закопи, то вже по сусідству вдайся до мене першого. Добре заплачу.

— Щоб ти не дочекав платити, а я брати від тебе! — кричав розлючений Йойна й тікав до своєї кошари.

IV

І цим разом Нутові жарти мали справдитися.

Оця пересварка була в четвер, а в п'ятницю пополудні роблю я шахту в ямі, чую — сопух підходить, робиться чимраз густіший, сильніший, починає мені

¹ Феник — пфеніг, дрібні гроші.

памороки забивати. Дзвоню я до того, що при млинку, щоби дув щосили.

— А що там, Івануню! — кричить згори Йойна.— Є сопух?

— Та є.

— А слиниться яма?

— Ні, не видно.

— А не булькоче нічого?

— Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивись! Що вдарю дзюбаком у глину, а спід дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ковальського міха дує. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

Е,— думаю собі,— буде завтра полуйка! Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дасть нам її. Добре, що у нього швидко шабас заходить! Зробимо ми собі полуйку самі, та таку, що буде що споминати.

Тут собі міркую, а тут прислухаюся. А підо мною немов щось живе в землі рушається, булькоче, здається: ось-ось бухне й залле мене. А сопух душить мене, хоч той при млинку працює з усеї сили.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить згори:

— Ну, Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух душить.

— Може слиниться?

— Так де там слиниться.

— А може булькоче?

— Та булькоче, булькоче.

— Ой, чи на правду? Ну, Івануню, кажи!

— Та булькоче, але мені в животі, бо пізно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував. Ну, ну, дзюбай, нехай кибель не чекає.

Щоб ти там закаменів,— подумав я собі. А тут чую, що коли дзюбну ще раз порядно у дно ями, то готова відразу кип'ячка бухнути. Розуміється, хазяїн

побачить це, наробить гомону, поставить варту і наша полуйка пропала, дістанемо те, що з носа капне. А мені дуже цього не хотілося. От я взявся дзюбати землю, але не з дна, тільки з боків ями. Ба, та бо й тут усюди спід дзюбака пшш! та пшш! Що за диво! Відразу немов десь пудами пригнало ту кип'ячку, так і чути, що з усіх боків преться й тиснеться до ями. То вже я то с'як, то так нипаю та шолопаю, щоб дотягти до вечора, а все подаю до ведра саму суху глину, без сліду кип'ячки. Далі почала й моя лампа пчихати. Сопуху в ямі занадто багато. У мене голова хоч і яка міцна, а також почала нестаткувати. Світ крутиться, поперед очима зачинають бігати колеса зразу зелені, далі червоні, в горлі нудить, мов би там застромляв хто суху ложку — ні, довше не видержу! Дзвоню я, щоб тягли мене догори.

— Ну, Івануню, — кричить Йойна з гори, — а що там?

— Тягніть до гори, мені недобре! — кричу я. І вхопивши обіруч дзюбак, я щосили затяв його в ослизлу вже від кип'ячки глину на дні ями, а до кінця ручки прив'язав тонкий, а міцний шнур, що був у мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягніть! — кричу ще раз.

Потягли мене догори. Коли тягли, я помаленьку розпускав той шнур ізза пояса, а кінець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, їм з гори цього не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой, ой, — скрикнув Йойна, — він заморочений! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуєш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Хазяїн аж руками об поли вдарився.

— Ай, ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горілки! — крикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горілку.

Поки мене терли та оживлювали та покріпляли, то же почало смеркатися. Мені тільки того й треба.

— Ну, що, Івануню,— допитує мене Йойна, клячучи надо мною з горілкою,— є там що в ямі?

— А дідько є лабатий¹! Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам із нею!

— Ну, ну, пощо то таке говорити? То прецінь дар божий.

— Дідьчий, не божий! Ще нічого нема, а я ледве душі не загубив.

— Ну, але як гадаєш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не знати, коли. Сопух є, але кип'ячки не чути.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде,— радісно говорить хазяїн.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще з сажень, то може буде.

— Ой!— скрикнув Йойна, мов ужалений.— Ще з сажень? А я гадав сьогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереться стільки сопуху, що завтра треба буде до полудня двома млинками добре працювати, поки там чоловік могтимо показати носа в долину.

Йойна стояв ні в сих, ні в тих. Ним аж теліпало щось, аж біла лихорадка з великої нетерплячки, але, з другого боку, він знав добре, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвильку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізь сам у яму та переконайся!

— Ну, ну, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То по-вашому ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отвореву, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

¹ Лабатий — з великими лапами, лапатий.

— Але ви тут ночуйте! Ану ж би вночі кип'ячка вибухла? А як би щось до чогось, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтеся, — мовлять ріпники. — Іван хоч би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабий.

— Але ви не лишайте його самого.

— Що, і ми всі мали би тут ночувати коло вашої ями? А нехай вона западеться вам! А де ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроші в кишені, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у Мендлевім бараці вже грає музика. Давайте гроші!

— Ні, — мовить Йойна. — Знаєте що, любі мої, ночуйте ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабас. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не кортіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горілки, ковбаси, я зараз накажу Мендлеві, щоби прислав вам усього досить, а самі не ходіть нікуди. Прошу вас, уже цю ніч не відходіть нікуди. Припилюйте мені цеї ями! Мені все здається, що цеї ночі тут буде щось. А якби, нівроку, що до чого, то прошу вас, хоч би опівночі, зараз дайте мені знати.

Він говорив, дроботів, гладив нас попід борода, відходив і знов вертав, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щохвилі ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухувався, чи не булькоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лампу і при її світлі заглянути в нутро ями, але це була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав нібито недужий на околоті соломи, що розпростертий у куті кошари служив за постіль для того, хто ночував коло ями. Лежу і потерпаю: ану ж дідьча кип'ячка бухне в тій хвилі, засичить, заклекотить і забулькоче. Кілька разів мені навіть причувався той клекіт, але все те була мана. Врешті якось не якось Йойна пішов. На небі

замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабас. Я встав із свого околоту і проводив його очима аж геть долі вулицею. Він жив із жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже певно не верне...

V

— Гей, хлопці! — скрикнув я до своїх ріпників. — Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуйка!

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз буде. Біжіть котрий до Нути. Здається, він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркотить із своїм касером, — потвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди, а так, щоби ніхто не знав, по що.

Поки там один скочив, перекинувся мов собака через паркан і побіг шукати Нуту, я навпомацки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть мене за ноги! А міцно.

Вони не говорячи ані слова, вхопили мене за ноги. Тоді я, звисившись головою вниз у яму, а за головою поповзши й цілим животом, налапав на сучку цямрини кінець того шнура, що почепив там, коли мене витягали наверх. Сопух із ями душив мене, але мені це байдуже. Обвивши собі той шнурок міцно довкола руки, я шепнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, підняв дзюбак, що був застромлений у землю на дні ями, його вістря — я чув це — відвалило там добрий кусень глини.

І в тій хвилі в ямі засвистало, засичало, зашипіло, мов півкопи лютих гадюк, а далі забулькотіло, заклекотіло, мов окріп у великій казані. Мої товариші зрозуміли :

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нута до кошари.

— Ну, що тут чувати?

— Слухайте, Нуто!

Він недовго й надслухував.

— Ні, нівроку, нівроку! — сказав він якось так, мов раптом дістав велику оскомину.

— А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже це наша полуйка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув це так радісно, немов знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— По чому даєте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Скільки маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах, усі двадцять порожні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її.

— Добре. Ладьте гроші. А ми, хлопці, до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали одно перило паркана, прикотили віз з бочкою, вложили в відро тяжкий камінь і спустили його в яму. Недалеко й ішло вниз! За хвилю вернуло назад повне. Зараз ми від Нути привесли ще три відра, почепили всі чотири на один вал на дві ливни і давай черпати. За півгодини бочка повна — назад з нею на Нутів ґрунт! Свіжу сюди!.. За півгодини ця повна — назад з нею! Свіжу сюди!..

Попрацювали ми отак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касієр, відправивши свого сторожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Ще не світ, не зоря, а всі двадцять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагрібали, в своїй

кошарі зробили порядок, а діставши кожний, як нас було вісім, по двадцять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і віде нічого.

Ледве ми хвилечку полежали, не встигли й задрімати, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати? — то були перші його слова. І не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Не потребував і заглядати до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іване! Іване! — крикнув він не своїм голосом, торкаючи мене за плече.

— А що там? — буркнув я, мов спросовня, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ну, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризкала.

— Ой, ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адить, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ну, Івануню, то не може бути! Ви мене дурите!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про це і не подумали, а тепер мусів чоловік вибріхуватися. Але хазяїн як учора був розгарячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний свого, був холодний, немов би обілляв його холодною водою.

— Ей, Івануню, яко то мені не віриться! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тимчасом у кошарі робилося чимраз видніше і видно були сліди свіжо розритої землі, перемішаної з кип'ячкою, і сліди коліс, що вели аж до Нутового паркану. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так якби вози заїздили й виїздили з кошари.

— Ще може й кінські копита побачите? Певно дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Івануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вчора вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну але ж бо тут усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаетесь? Накапано, бо з ями бухло та накапало. Аджеж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там її певно повна яма.

— А може ви її закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже трохи черпали її.

— Ага!—скрикнули ріпники, що, лежачи в кошарі й досі, мовчки прислухувалися тій розмові.— Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуйки.

— Певно, що не дам!—скрикнув нараз Йойна, аж підскочивши з пересердя.— За що маю дати? Ви самі взяли собі, ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку. Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов бс-жевільний.

— Будьте тихо, Йойно,— промовили ми до нього помалу, але з притиском.— Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, пограбували мене, а я ще маю вам платити?

Цього було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а це злий знак. Коли чоловік натще, а зуби закусує, то стережись його.

— Хлопці! — мовлю до них. — Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз-у-раз бігають за слідами коліс із кошари до паркана й назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт, видрапався на паркан і зиркнув на той бік.

— Ай, ай! А тут що! А тут що! — скрикнув він і схопив себе за волосся і в тій хвилі як довгий гримнув із паркана:

— Та що там, Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знати до криміналу. Пішлю по жандарів. Це крадіж! Це розбій на битій дорозі. Та ж там, як на долоні, видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі на-капано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку, свою не вашу. Ще якраз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися! — Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав ойкати.

— Слухайте, Йойно, — мовив я до нього, коли він увійшов до кошари, — не шукайте собі напасті на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуйку, що нам належиться, і розстанемося по-доброму.

— Розстанемося?

— Ну, та певно! — скрикнули ріпники. — Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Овва! І знайду! — скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заро-

біток, ще з півгодини ми мусіли торгуватися з ним за полуїку і ледве видерли її у нього, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

— Бувайте здорові, Йойно! Дай вам боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас! — крикнув Йому один на відхіднім.

— І щоб ви не дочекали більше нікому полуїки давати! — поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, ойкав потиху і з острахом та цікавістю вдивлявся в недобре затерті сліди, що вели з його кошари до Нутового паркану.

VI

Чи не сміха? Як йому заклили ріпники, так усе до разу з ним сталося!

Цілий той шабас випав Йойна, муркотів, цмокав, ойкав, а далі зібрався й рушив до рабина. Заскаржив Нуту. А я в Нути став на роботу, то все знаю від нього самого. Заскаржив Нуту у рабина, що цей обікрав його, а Нута собі байдуже. Сміється. Що йому рабин зробить? Він за нашу полуїку взяв чистих п'ять соток і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нути, почав кидатися на нього зовсім без пам'яті. Видно було, що чоловік помалу з глузду зсувається. А все одно торочить: обікрали мене, пограбували мене!

Та бо й яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна наняв нових робітників, почали черпати, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки, та й годі. Забив Йойна яму, переждав день — пусто, переждав другий — пусто. А у Нути, хоч яма плитша, кип'ячка йде та йде. Я, роблячи у Нути, бачу бувало, як Йойна ходить коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає і знов бігає і заглядає до ями і сам не знає, що з собою діяти. Не раз аж язик мене свербить, щоб запити собі з нього, але знов і жаль мені

Його стане. Ми справді трохи скривдили його. Але хто ж знав, що яма так живо вичерпається?

— Йойно, — мовлю раз до нього зза паркану.

Він аж звергся, почувши мій голос, немов би хто наглим вистрілом пробудив його зо сну.

— Не бійтеся! Це я, Іван.

— Ну, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно, — мовлю йому широко, — покиньте ви тепер цю яму, копліть он там у долинці.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили цю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці.

Працювали коло неї кілька днів. Здавалося, що Йойна заспокоївся трохи, тільки очі його блищали якимсь несамоовитим огнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо: крик коло Йойнової ями. Ріпники покинули роботу і кличуть Йойну. А він якраз тоді сидів чи може дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полуйку.

— Господару! Господару! — кричать ріпники з долини. — А ходіть но сюди!

Було саме полудне. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то, ми почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого, — мовлю я, — у Йойни сьогодні полуйка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і, мабуть, почув мої слова, бо, кажучи, крикнув у наш бік:

— Ага, чорта з'їсте, не полуйку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимося, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Та вже пів ями.

І напівжартом, напіврадісно один додав:

— Але то полуйка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лусь його в лице!

— Ось тобі полуйка! А драби¹! А розбійники! І ви хочете мене обікрасти? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нестямі кинувся до ями і, розхрестивши руки, припав ниць, щоб закрити собою те джерело свого багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він, опершись колінами на одній цямрині і вхопивши розхрещеними руками обі сумежні, заслонював собою яму, немов хтось хотів відібрати її у нього, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Рятуйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи, чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задушився. А в мені аж серце застило.

— Хлопці! — крикнув я до ріпників, що стояли довкола ями. — Він здурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме! — буркнув не рушаючись з місця той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна, отуманілий від замороки, що валила з ями, вхопився обома руками за груди, бо йому не ставало духу, а стративши підпору — тільки мигнув, замахав патинками і, мов галушка, булькнув у яму. Кип'ячка, що мала дати йому багатство, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було досягнути.

1899 рік

¹ Дрaб — голодрaвeць, бoсяк.

Сто метрів під землею, в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз за разом гатить він дзюбаком у ілувату опоку¹ і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свого тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вошючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злитися.

— Г-ге! — приговорює він, гєпаючи щосили в ямку, в котру гєпав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу.— А, мать твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити грудку. Грудка врешті подалася, і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

— От там до пса! Йди на світ! Покуштуй сонця! — приговорював він.— Го-го, небоже! Я не жартую! Зо мною не нагваряйся², бо я вмію дати раду й не такому, як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду.

¹ Ілувата опока — м'який камінь.

² Не нагваряйся — не жартуй.

І він бере за вухо кибель повен лепу, несе його до шахти, привішує до линви і дзвонить, щоб тягли, а сам з порожнім киблем вертає назад до штольні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині і він, щоб розбити самоту і темноту, любується тими думками, гудорить про них і з глиною, і з дзюбаком, і з порожнім киблем, і з сокирою,— бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сімсот овець! Адже то живе, адже то кожне свій розум має. Невеликий розумець, звичайно німина, а все таки такий, як бог йому дав. Ади, в ліс зайде, чи в половину, то вже держиться купи. Не розбігається одне туди, друге сюди, так як рогата худоба. А все купкою. Г - ге!

— А медвідь злодій тільки й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Не даром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою і чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тільки скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видушить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тільки зіб'ються в купку і чекають тихо своєї смерті. Г - ге!

— Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом, так я, небоже, щорана вирушав за вівцями. Три пси, цу - цу! На перед турми¹ один, а два по боках, а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка, чорна купка, біла купка. Тут ущипне травку, там ущипне та й далі, та й далі. Не пасе так як худобина, тільки щипле як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь кудись. А передом барани, коменданти. Турми не треба завертати, тільки їх. А бир - бир! А дря - у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

¹ Турма — отара.

— А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що тут у вас, бодай ви...

Він хотів залясти, але вдарив себе долонею по роті. Його душа була тепер в атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої, і він боявся образити її, бо був у її власті.

— Гарно там у нас! Ой, господи! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину, зелено довкола, тільки головатні¹ тулять до землі своїй білі головки, мов цікаві очі визирають споміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоров'ям і силою. Внизу ліс оперізує половину чорною стіною, а над тобою піднімається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороті, десь колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку зза ременя, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує, або сльози на очі навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, виносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в войовничім настрою, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го, го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а позавтра передушиш мені пів турми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку² тільки на пострах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все

¹ Гірський бодяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки як кулак, стирчить при самій землі (Ів. Фр.).

² Цівка—рушвиця.

мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держалні дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть занюхав письмо носом, не приходив. Але не мене здурити! Вже як я завзявся, то не попусти. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне в верхів'ях смерек. Потік шумить унизу, а я, скулившись серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти попри мене і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь, уже близько. Витріщаю очі, суне мій вуйко, мов копиця сіна в темноті. Морду підняв догори, вітрить, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочать, так призираюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла, і в тій хвили бух-бух! З обох люф¹ по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. „Ну, думаю собі, коли я кепсько трафив, тільки задряпнув його, то буде по мені. А втім, божа воля. Раз мати родила“. Та поки що буде, маю ще сокиру за ременем. Сплюнув у жменю, схопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима оперся о сплетене коріняччя виверта, що, мов стіна, стирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапається лапами за коріння, нюхає і ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати слова розумного, тільки чує, що лютий і ричить і

¹ Люфа—з німецьк.—ствол.

пхається наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лапою. Так немов би опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося в вуйкову голову, розчерепило її до тла. Він ще раз застогнав, так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, і повалився додолу, щез у непрозорій пітьмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг виймати, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверта, та хашами, та на плай¹, та лісом, та на поляну, та понад яр, ялівцями, одним духом опинився на полонині коло кошари. Стукаю. „То ти, Паньку?“ — питає бац² із середини. „То я, отворіть“. Устав він, засвітив ліхтарню, отворив. — „Ну, що?“ — „Та нічого“ — кажу. — „Був вуйко?“ — „Та був“. — „І пішов?“ — „Ні, не пішов“. — „А де ж?“ — „Лежить“. — „Що ти“... — Бац не договорив. — „Ой, любойки, а тобі що в нозі?“ — скрикнув. — „У нозі?“ Я й сам не знав, що мені в нозі, і тільки тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак і вся онуча і вся волока кривава, і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз, мацнув мене вуйко пазуром по нозі і відразу продер і ходак, і онучу, і ногу аж до самої кості. Коли розвинули ногу, то я зомлів, крові багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масті і за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день знайшли неживого, з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигає повний кибель лепу до шахти і приносить новий, і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземілля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабне від втоми і задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про вівсяний оципок³,

¹ Плай — гірська стежка.

² Бац — старший пастух.

³ Оципок — корж із некислої вівсяної муки.

бульбу і пісний чир¹, що бувають в зимі всею його стравою, про нудну молотьбу і ще нуднішу бездіяльність у великім пості, про важкі переднівки, хороби та сварки ізза кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакуповували купці, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка, погана служба! Тут же не покушаєш ані жентиці², ані будза³, ані бриндзи, ані бунаша⁴. Жий, як пес, і вартуй, як пес! І він швидко покинув цю службу, послухав одного товариша, що нараяв йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на грунт⁵ (з грішми тепер усюди приймуть!) і господарювати. І він пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш.

Ой піду я в Бориславку
Грошей заробляти,—
Повернуся з Бориславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести цю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штольні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосердно тверду землю, жо так уперто не дається його дзюбакові.

— Та й тверда ж бо ти, святенька! — говорить він. — І бог тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над цим питанням, немов воно не знати яке важне.

¹ Чир — рідка лемішка з вівсяної муки.

² Жентиця — овеча сироватка.

³ Будз — овечий свіжий сир.

⁴ Бануш — кукурудзяний куліш на овечім маслі.

⁵ Пристати на грунт — оженитися і взяти жінку, що в неї є земля й хазяйство.

— Та й справді, чи свята вона тут? Там наверху, то вже певна річ. І воду святять і кроплять і боже слово на ній читають. Але тут? Аджеж відколи світ настав, сюди певно ані краплина свяченої води не доходила, ані голос божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що це не від святого, а від проклятого. Аджеж із цього воску невільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань! Відпусти, господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхається, забирає нечисте добро. І це має вийти йому на добре? Ой ні, любойки, ні! Не на добро воно виходить! А той товариш, що мене справив сюди, хіба не згиб у такій самій штольні? Засипало його, задушило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой, господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полудне і жде потрійного дзвінка, хвилі, коли йому звелять вилізати наверх. А тимчасом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше чудові, тихі, ясні образи половини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув в інший бік, що він із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пітьму і самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару і з усієї пишноти літнього дня, з усього багатства світла й кольорів лишиться лише стільки, щоби золотим сльезом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

1899 рік.

З М І С Т

	Стор.
На роботі .	5
Ріпник	27
Навернений грішник	77
Яць Зелепуга	157
Задля празника	208
Полуйка .	221
Вівчар	244

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Донець-
Захаржевська, 6. Уповноважений Го-
ловліту № 1892. Зам. 642. Тир. 20.000.
8 друк. арк.

Видання № 229. Папір ф. $\frac{1}{2}$ 72 x 110
50 кг. 4 пап. арк. 1 пап арк. 125.000 літ.
Здано в роботу 29-V-35 р. Підписано
до друку 5-VI-35 р.

Ціна 1 крб 50 коп
Папка 40 коп.

2204